ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ, τχ. 29, ΙΟΥΝΙΟΣ 2007, σ. 5-39

ΚΡΑΤΙΚΟΣ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΜΦΥΛΗ ΙΣΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

*Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα**

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται ο συνδυασμός μιας εμπειρικής διερεύνησης της εξέλιξης των αντιλήψεων για την έμφυλη ανισότητα στην Ελλάδα στο διάστημα της τελευταίας εικοσαετίας, με μια θεωρητική αντιμετώπιση των επιπτώσεων του κρατικού φεμινισμού στο επίπεδο της διαμόρφωσης πολιτικών και της ιδεολογικής νομιμοποίησης ενός συγκεκριμένου προτύπου «ισότητας των φύλων». Ως προς το πρώτο, τα στοιχεία εμπειρικών ερευνών του 1988 (ΕΚΚΕ) και του 2005 (Π.Α.) καταδεικνύουν εντυπωσιακή μεταβολή στις σχετικές αντιλήψεις η οποία συνδυάζεται, βέβαια, με γενικότερες μεταβολές στην ελληνική πολιτική κουλτούρα το ίδιο διάστημα. Παράλληλα, προκύπτει η έντονη επίδραση της γενιάς, όπου φαίνεται πως σήμερα, σε αντίθεση με τη δεκαετία του 1980, παρατηρείται μια εικόνα ριζοσπαστικών αντιλήψεων για τις έμφυλες σχέσεις στη μέση και όχι στη νεότερη κατηγορία ηλικιών. Στο δεύτερο σκέλος, υπάρχει αναφορά στις ευρωπαϊκές στρατηγικές για την έμφυλη ισότητα και την εφαρμογή τους στο ελληνικό πλαίσιο, στο είδος της ανάλυσης/διάγνωσης του προβλήματος που διαφαίνεται σε αυτές χωρίς να διατυπώνεται ρητά, δομώντας έτσι το πρόβλημα κατά συγκεκριμένο περιοριστικό τρόπο, και γίνεται απόπειρα αιτιακής σύνδεσης της ανάπτυξης και της κυριαρχίας του κρατικού φεμινισμού στην Ελλάδα με την εξέλιξη των αντιλήψεων για την έμφυλη ανισότητα.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο πλαίσιο του ερευνητικού-χρηματοδοτικού προγράμματος Πυθαγόρας ΙΙ του Πανεπιστημίου Αθηνών προτείναμε, και πετύχαμε στο τέλος του 2005, τη χρηματοδότηση έρευνας με τίτλο *Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας: διερεύνηση της εξέλιξης των διαφορών στην ιδεολογική τοποθέτηση και πολιτική συμπεριφορά ανάλογα με το φύλο στις νέες κοινωνικοπολι-*

* Η Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα είναι Καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης στο Τμήμα ΠΕΔΔ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

τικές συνθήκες.[1] Ένας από τους πολλούς στόχους της έρευνας ήταν η σύγκριση με αντίστοιχα δεδομένα από τη μεγάλη έρευνα του ΕΚΚΕ, του 1988, για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών στην Ελλάδα.[2] Η έρευνα εκείνη είχε υπάρξει η πρώτη σχετική έρευνα στην ελληνική επιστημονική κοινότητα. Η δε σύγκριση υποθέταμε ότι θα μας επέτρεπε να μελετήσουμε, μεταξύ άλλων, την εξέλιξη των αντιλήψεων για την έμφυλη ανισότητα ως διακύβευμα και ως αντικείμενο πολιτικών, να διερευνήσουμε τα παρεπόμενα στο πολιτισμικό επίπεδο από τη σχεδόν εικοσαετή εφαρμογή πολιτικών για την ισότητα και από τον λόγο που τις συνοδεύει, και να καταγράψουμε τις ενδεχόμενες (αλλά σαφώς πιθανολογούμενες) επιδράσεις της «γενιάς» στις αντιλήψεις και στις επιδιώξεις που σχετίζονται με το σύστημα έμφυλων σχέσεων.

Με δεδομένο ότι τόσο το θεσμικό περιβάλλον όσο και πολλές παράμετροι που αναφέρονται στην καθημερινότητα των έμφυλων σχέσεων έχουν μεταβληθεί κατά το διάστημα 1988-2005, είναι αναμενόμενες οι διαφοροποιήσεις στο πώς τα έμφυλα υποκείμενα αντιλαμβάνονται τη θέση τους στο σχετικό σύστημα σχέσεων, αλλά και στο πώς αιτιολογούν τις όποιες διαφορές παρατηρούν στην κοινωνική θέση και στις διαδρομές της ζωής ανάλογα με το φύλο. Είναι δε ενδιαφέρον να ελεγχθεί αν όντως ο T.H. Marshall[3] είχε δίκιο όταν υποστήριζε ότι, η μείωση της ανισότητας ισχυροποιεί το αίτημα για την εξάλειψή της, παρότι σχετικές ενδείξεις κατά κανόνα δεν επιβεβαιώνουν την υπόθεση αυτή. Αντίθετα μάλιστα, φαίνεται ότι ιστορικά, οι επιμέρους «παραχωρήσεις» ή η μερική ικανοποίηση ριζοσπαστικών αιτημάτων λειτουργούν μάλλον εκτονωτικά για τις διεκδικήσεις, και όχι μόνον στο πλαίσιο του φεμινισμού. Αυτό καταδεικνύει η εξέλιξη όλων των λεγόμενων νέων κοινωνικών κινημάτων. Ωστόσο, η παρατήρηση αυτή καθόλου δεν ακυρώνει το γεγονός ότι η δράση των σχετικών κινημάτων έχει επηρεάσει αμετάκλητα τόσο την

1. Πρόκειται για έργο που συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και Εθνικούς Πόρους (ΕΠΕΑΕΚ ΙΙ) ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ ΙΙ. Τη σχετική ερευνητική ομάδα αποτελούν οι Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα (επιστημονική υπεύθυνη του έργου), Ηλίας Νικολακόπουλος, Κύρκος Δοξιάδης, Μανίνα Κακεπάκη (μεταδιδακτορική ερευνήτρια), οι υποψήφιοι διδάκτορες, Γιώργος Διακουμάκος και Άννα Νικολάου, καθώς και οι πολιτικοί επιστήμονες Φώτης Γεωργακόπουλος, Αλίκη Κοσυφολόγου, και Ελισάβετ Τσιδεμάδου. Για αναλυτική παρουσίαση της έρευνας, βλ. *Κείμενα Εργασίας*, Εργαστήριο Ελληνικής Πολιτικής, τμήμα ΠΕΔΔ.

2. Η. Νικολακόπουλος - Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Έρευνα για την πολιτική συμπεριφορά των γυναικών στην Ελλάδα*, ΕΚΚΕ/ΓΓΙ, Αθήνα 1988· Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική*, Gutenberg, Αθήνα 1992.

3. T.H. Marshall - T. Bottomore, *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, Gutenberg, Αθήνα 1995, σ. 81.

κοινωνική πραγματικότητα όσο και την κοινωνική θεωρία, μέσω της διεύρυνσης του «πολιτικού» την οποία προκάλεσε.[4] Η επίδραση του φεμινιστικού κινήματος, στην προκειμένη περίπτωση, και αυτή του «κρατικού φεμινισμού»[5] στη συνέχεια, είναι προφανώς σημαντικές σε σχέση με τις αλλαγές τις οποίες επέβαλαν στο επίπεδο της νομοθεσίας και των θεσμών, αλλά και ευρύτερα με σημείο αναφοράς μια θεωρητική συζήτηση για τα δικαιώματα και, ειδικά, για την οριοθέτηση των κοινωνικών δικαιωμάτων καθώς και για τη σύγχρονη ιδιότητα του πολίτη, την έμφυλη διάστασή της και, κυρίως, τις διάχυτες κοινωνικές αντιλήψεις που την αφορούν.

2. ΠΡΩΤΕΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΑΛΛΑΓΩΝ ΣΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

Το πώς βιώνεται σήμερα από τις ίδιες τις γυναίκες το σύστημα των έμφυλων σχέσεων στην Ελλάδα, και σε ποιο βαθμό έχει μεταβληθεί από το 1988 μέχρι το 2005 η διάδοση της αντίληψης που σχετίζεται με την έμφυλη ανισότητα ως προβλήματος προς επίλυση, αλλά και ειδικότερα με αυτή που αφορά τη σφαίρα της πολιτικής, αποτέλεσαν κεντρικούς δείκτες για τη διερεύνηση της εξέλιξης των αντιλήψεων. Μια πρώτη ερώτηση, που αναφέρεται γενικά στην κοινωνική θέση των Ελληνίδων, μπορεί να προσφέρει ενδείξεις για τις αλλαγές στη σχετική αξιολόγηση από τη δεκαετία του 1980 στην πρώτη δεκαετία του 2000.

Παρότι είναι αξιοσημείωτο το ύψος της έλλειψης απάντησης, που το 2005 είναι πολλαπλάσιο εκείνου του 1988 σε γυναίκες και άνδρες, η πρώτη παρατήρηση που επιβάλλεται είναι ότι, αν μία στις δύο γυναίκες που απάντησαν το 1988 θεωρούσε ότι η θέση των Ελληνίδων *δεν* ήταν ικανοποιητική, σήμερα το αντίστοιχο ποσοστό είναι μικρότερο από μία στις τρεις. Η μεγάλη πλειονότητα των ανδρών (84,2%) αλλά και 70% των γυναικών που απάντησαν στην ερώτηση θεωρούν σήμερα ότι η θέση των Ελληνίδων *είναι* ικανοποιητι-

4. Για τη δράση των κοινωνικών κινημάτων ως ομάδων πίεσης, βλ., για παράδειγμα, A. Constain, «Social movements as interest groups», στο M. Petracca (επιμ.), *The politics of interest*, Westview Press, Boulder 1992, η οποία αναφέρεται στις ΗΠΑ των δεκαετιών του 1960 και του 1970. Βλ. και Ε. Βαρίκα, «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», στο Ε. Λεοντίδου - S. Ammer, *Η Ελλάδα των γυναικών*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1992, που αναφέρεται στο γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1980, καθώς και το αφιέρωμα στα κοινωνικά κινήματα, στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 8, 1996.

5. Βλ., παρακάτω, σημ. 7.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Τι γνώμη έχετε για τη θέση των Ελληνίδων στη σημερινή κοινωνία; Τη θεωρείτε γενικά ικανοποιητική ή όχι; (%)

	Γυναικες		Ανδρες	
	1988	2005	1988	2005
Ναι	50,5	70	58,6	84,2
Όχι	49,5	30	41,4	15,8

1988: Έλλειψη απάντησης: 5,1% στις γυναίκες και 3,2% στους άνδρες.
2005: Έλλειψη απάντησης: 14,6% στις γυναίκες και 17,3% στους άνδρες.

κή (πρόκειται για το 59,4% του συνόλου των γυναικών του δείγματος). Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι η αύξηση της ικανοποίησης είναι ακόμη μεγαλύτερη στους άνδρες απ' ό,τι στις γυναίκες, με αποτέλεσμα οι άνδρες που δεν θεωρούν σήμερα ικανοποιητική τη θέση των Ελληνίδων να είναι όχι μόνο πολύ λιγότεροι απ' ό,τι το 1988 (15,8% έναντι 41,4%) αλλά και οι μισοί από τις αντίστοιχες γυναίκες (15,8% έναντι 30%), ενώ η σχετική διαφορά ανάλογα με το φύλο ήταν παλαιότερα σαφώς μικρότερη (41,4% έναντι 49,5%). Συγκεκριμενοποιώντας την ερώτηση στην κατωτερότητα της κοινωνικής θέσης των γυναικών, επιδιώξαμε να μετρήσουμε τη διάδοση της αντίληψης σχετικά με το αν υπάρχει ή όχι κοινωνική κατωτερότητα των γυναικών, και αν ναι, να διευκρινίσουμε αν αυτή προσλαμβάνεται ως πρόβλημα προς επίλυση ή ως «φυσική» κατάσταση. Είχαμε παρατηρήσει το 1988 ότι η πλειονότητα των γυναικών είχε σαφώς την αίσθηση ότι οι γυναίκες όντως βρίσκονταν σε κατώτερη κοινωνική θέση από τους άνδρες, δηλαδή είχαν ισχυρή την αίσθηση της ταυτότητας του φύλου τους χωρίς κατ' ανάγκην σε όλες να διακρίνεται η ύπαρξη «συνείδησης φύλου».[6]

Και πάλι παρατηρούμε ότι, ενώ το 1988 μία στις δύο γυναίκες θεωρούσε ότι η γυναικεία κοινωνική κατωτερότητα αποτελεί πρόβλημα προς επίλυση, σήμερα η αντίληψη αυτή εκφράζεται από το 1/3 των γυναικών. Πράγματι, μόνο κατά 33,1% θεωρούν οι γυναίκες σήμερα ότι υπάρχει πρόβλημα προς επίλυση σε σχέση με την κατωτερότητα στην κοινωνική τους θέση. Συγχρόνως, όμως, βλέπουμε ότι η πλέον οπισθοδρομική αντίληψη, περί φυσικότη-

6. Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική*, ό.π., σ. 127-130, για τη διάκριση μεταξύ ταυτότητας φύλου, συνείδησης φύλου και φεμινιστικής συνείδησης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2α

Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι στην κοινωνία που ζούμε οι γυναίκες βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες, ενώ άλλοι δεν συμφωνούν με αυτό. Εσείς τι γνώμη έχετε;

1988	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
Είναι φυσικό οι γυναίκες να βρίσκονται σε κατώτερη θέση	10,8%	14,1%	12,4%
Οι γυναίκες δεν βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες	43,4%	36,0%	39,8%
Βρίσκονται σε κατώτερη θέση, και αυτό αποτελεί πρόβλημα που πρέπει να επιλυθεί	45,8%	49,9%	47,8%

Έλλειψη απάντησης: 2,2% στις γυναίκες και 0,6% στους άνδρες

ΠΙΝΑΚΑΣ 2β

Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι στην κοινωνία που ζούμε οι γυναίκες βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες, ενώ άλλοι δεν συμφωνούν με αυτό. Εσείς τι γνώμη έχετε;

2005	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
Είναι φυσικό οι γυναίκες να βρίσκονται σε κατώτερη θέση	8,8%	7,4%	8,1%
Οι γυναίκες δεν βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες	73,3%	59,4%	66,4%
Βρίσκονται σε κατώτερη θέση, και αυτό αποτελεί πρόβλημα που πρέπει να επιλυθεί	17,9%	33,1%	25,5%

Έλλειψη απάντησης: 3,1% στις γυναίκες και 1,9% στους άνδρες

τας της κατώτερης θέσης των γυναικών, έχει σαφώς μειωθεί σε διάδοση στις γυναίκες (από 14,1% στο 7,4%) και, παράλληλα, το 2005 η πλέον διαδεδομένη αντίληψη για το θέμα, και μάλιστα μακράν, είναι ότι οι γυναίκες *δεν* βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες. Σχεδόν 60% των γυναικών που απαντούν το 2005 έχουν αυτή την άποψη. Το 1988, οι γυναίκες οι οποίες συγκροτούσαν λίγο πάνω από το 1/3 του συνόλου των γυναικών και απαντούσαν κατ' αυτόν τον τρόπο είχαν συγκεκριμένο προφίλ, τόσο ως προς την ηλικία (νέες) όσο, κυρίως, ως προς την κομματική ταυτότητα (ΠΑΣΟΚ). Ήταν συνεπώς εύκολη η ερμηνεία της διάδοσης της σχετικής αντίληψης στη

συγκεκριμένη κατηγορία. Τώρα, που είναι πολύ μαζικότερη είναι ενδιαφέρον να διερευνηθεί αν διακρίνεται ένα ή περισσότερα πρότυπα γυναικών φορέων της αντίληψης ότι *οι γυναίκες δεν βρίσκονται σε κατώτερη θέση.*

Αν επικεντρωθούμε στην ανισότητα στο πεδίο της πολιτικής, από πρώτη άποψη η εικόνα που έχει αρχίσει να δημιουργείται με βάση τα λίγα στοιχεία που παρατέθηκαν μοιάζει να μην επιβεβαιώνεται πλήρως. Παρότι, η σημαντική μείωση των πλέον σεξιστικών αντιλήψεων καταγράφεται και στην παρούσα περίπτωση, η αντίληψη περί *ανισότητας στις ευκαιρίες ανάδειξης* σε βάρος των γυναικών δεν μειώνεται ουσιαστικά, αντίθετα μάλιστα εμφανίζεται και ελαφρώς ενισχυμένη στις γυναίκες το 2005. Ενισχυμένη εμφανίζεται επίσης, σε γυναίκες και άνδρες και η διάδοση της αντίληψης ότι *οι γυναίκες δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική.*

ΠΙΝΑΚΑΣ 3α

Είναι γνωστό ότι στη Βουλή και στην κυβέρνηση συμμετέχουν πολύ λίγες γυναίκες. Πού κυρίως οφείλεται αυτό κατά τη γνώμη σας;

1988	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
Οι γυναίκες δεν έχουν ίσες ευκαιρίες με τους άνδρες να αναδειχθούν	57,4%	65,0%	62,4%
Οι γυναίκες δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική	27,5%	21,0%	23,2%
Οι γυναίκες δεν έχουν τις αναγκαίες ικανότητες	15,1%	14,0%	14,4%

Έλλειψη απάντησης: 8,2% στις γυναίκες και 4% στους άνδρες

ΠΙΝΑΚΑΣ 3β

Είναι γνωστό ότι στη Βουλή και στην κυβέρνηση συμμετέχουν πολύ λίγες γυναίκες. Πού κυρίως οφείλεται αυτό κατά τη γνώμη σας;

2005	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
Οι γυναίκες δεν έχουν ίσες ευκαιρίες με τους άνδρες να αναδειχθούν	51,8%	67,9%	59,9%
Οι γυναίκες δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική	38,6%	28,5%	33,5%
Οι γυναίκες δεν έχουν τις αναγκαίες ικανότητες	9,9%	3,6%	6,6%

Έλλειψη απάντησης: 8,8% στις γυναίκες και 8,7% στους άνδρες

Αν οι κατανομές των γυναικών (αλλά όχι των ανδρών) στην ερώτηση αυτή δημιουργούν από πρώτη άποψη ερωτηματικά –γιατί μοιάζουν να βρίσκονται σε σχετική αντίφαση με τις άλλες κατανομές που αναφέρθηκαν παραπάνω–, είναι εξαιρετικά διαφωτιστική η διασταύρωση με την ηλικία, την οποία και θα δούμε παρακάτω. Πάντως, αυτό που σημειώνεται είναι ελαφρά αύξηση στη διάδοση της ιδέας περί ελλείψεως ισότητας ευκαιριών, και αύξηση στην κατηγορία που αφορά στην έλλειψη ενδιαφέροντος, σε βάρος της κατηγορίας της έλλειψης αναγκαίων ικανοτήτων, η οποία από 14% πέφτει στο 3,6%. Η τελευταία αυτή κατηγορία, των ακραίων οξιστικών αντιλήψεων, εμφανίζεται σταθερά και με συνέπεια σαφώς μειωμένη, ιδιαίτερα στις γυναίκες, κάτι που μπορεί ήδη να θεωρηθεί ως νέα συνιστώσα της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι πλέον, σε θέματα που αφορούν την έμφυλη ανισότητα, υπάρχει σημαντική απόκλιση στον βαθμό διάδοσης οξιστικών αντιλήψεων υπέρ των ανδρών (της τάξης των 6 μονάδων, έναντι μιας το 1988). Όσο για την έννοια της «ισότητας ευκαιριών», μπορούμε θεμιτά να υποθέσουμε ότι, αν το 1988 το ασαφές ιδεολογικό της περιεχόμενο επέτρεπε να χρησιμοποιηθεί εναλλακτικά με την έννοια της «ισότητας», το 2005 πλέον είναι σαφής η σύνδεσή της με ένα νεοφιλελεύθερο σύστημα σκέψης που τη διαφοροποιεί έντονα από την πιο ριζοσπαστική «ισότητα». Έτσι, η επίκληση της «ισότητας ευκαιριών» μπορεί να γίνει ευκολότερα και από ευρύτερο ιδεολογικό φάσμα φορέων, με την έννοια ότι ελκύει τόσο όσες και όσους «παρασύρονται» από τη συνάφειά της με την ισότητα, όσο και εκείνες/ους που συνειδητά υιοθετούν νεοφιλελεύθερες θέσεις.

3. ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΩΝ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΝ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΜΦΥΛΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Το γενικότερο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο έχει βέβαια μεταβληθεί σημαντικά κατά τη διάρκεια της «μικρής εικοσαετίας» που έχει παρέλθει από τη δεύτερη δεκαετία της Μεταπολίτευσης, τόσο στο επίπεδο της πραγματικότητας όσο και συνακόλουθα σε αυτό των κοινωνικών αναμονών και προσδοκιών. Όσον αφορά το σύστημα των έμφυλων σχέσεων, οι αλλαγές αυτές είναι εξαιρετικά εμφανείς, αφού η συγκεκριμένη περίοδος συμπυκνώνει μια φάση τέλους έντονων διεκδικήσεων και θεσμοθέτησης σημαντικών μέτρων για την «ισότητα», με παράλληλη ένταση και μεταβολή του πλαισίου των σχετικών ευρωπαϊκών πολιτικών καθώς και, στη συνέχεια, αναδίπλωση των φεμινιστι-

κών διεκδικήσεων με παράλληλη παγίωση του αδιαμφισβήτητου πλέον ρόλου του «κρατικού φεμινισμού» που εμφανίστηκε ήδη από τη δεκαετία του1980.[7] Επιπλέον είναι και μια περίοδος στην οποία η γυναικεία συμμετοχή στο εργατικό δυναμικό έχει αυξηθεί, το εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών έχει σημειώσει σημαντική άνοδο, ενώ στον τομέα των πολιτικών έχουν πρόσφατα θεσμοθετηθεί κατά φύλα ποσοστώσεις στις δημοτικές εκλογές, και μάλιστα πιο εύκολα απ' ό,τι θα περίμενε κανείς, ενώ παράλληλα γίνονται όλο και πιο συχνές αναφορές στο ενδεχόμενο θεσμοθέτησής τους και στις βουλευτικές εκλογές. Κάτι που, όπως φαίνεται, αντιμετωπίζεται μαζικά θετικά από το εκλογικό σώμα, γυναικείο και ανδρικό, ενώ είναι ενδεικτικό του τρόπου με τον οποίο οι ίδιες οι γυναίκες αντιλαμβάνονται και εννοιολογούν την έμφυλη ανισότητα, και τον συγκεκριμένο χαρακτήρα της, και καθοριστικό για το είδος των πολιτικών που διεκδικούνται και τελικά προωθούνται. Πράγματι, όπως δείχνουν τα στοιχεία μας, γυναίκες και άνδρες θεωρούν κατά 84,3% και 73,8% αντίστοιχα ότι η θεσμοθέτηση ποσοστώσεων για το φύλο στις δημοτικές εκλογές αποτελεί μέτρο προόδου και, παράλληλα, δηλώνουν σε εντυπωσιακά ποσοστά ότι συμφωνούν, απόλυτα ή μάλλον, με την άποψη ότι ποσόστωση ως προς το φύλο θα έπρεπε να εφαρμόζεται και στις βουλευτικές εκλογές: κατά 95,4% και 85,7% αντίστοιχα (βέβαια, σε αυτή την περίπτωση, η έλλειψη απάντησης είναι μεγάλη, της τάξης του 17%, κάτι που όμως δεν αναιρεί τη μεγάλη αποδοχή του ενδεχόμενου των ποσοστώσεων στις βουλευτικές εκλογές).

Για να διερευνηθεί ποιο ήταν το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο διαμόρφωσης των αντιλήψεων για τις έμφυλες σχέσεις κατά τη δεκαετία του 1980, είναι χρήσιμο να αναφερθεί αρχικά μια αξιοσημείωτη ανατροπή που συντελέστηκε

7. Το φαινόμενο του κρατικού φεμινισμού αναπτύχθηκε αρχικά ιδιαίτερα στις σκανδιναβικές χώρες, τον Καναδά και την Αυστραλία, ενώ αργότερα, και λόγω της Ε.Ε., παγιώθηκε σε όλα τα κράτη-μέλη της τελευταίας. Παραπέμπει στην προώθηση γυναικείων ζητημάτων πρωτίστως μέσω των δημόσιων πολιτικών και της κρατικής γραφειοκρατίας, και διαμορφώθηκε κυρίως λόγω της πίεση που ασκούσαν στα κόμματα οι γυναίκες μέλη τους, ομάδες φεμινιστριών καθώς και διεθνείς οργανισμοί, αλλά και λόγω της σημασίας που άρχισαν να αποδίδουν οι κυβερνήσεις σε γυναικεία αιτήματα για ψηφοθηρικούς λόγους. Πολλές φεμινίστριες, διεθνώς, επέλεξαν να πρωτοστατήσουν στην ανάπτυξη του κρατικού φεμινισμού, θεωρώντας ότι έπρεπε να αξιοποιήσουν τη συγκυρία της διαμόρφωσης ενός κράτους που, υπό όρους, μπορούσε να λειτουργήσει ως φιλικό προς τις γυναίκες, ενώ άλλες έμειναν έξω από αυτό το παιχνίδι, θεωρώντας το ως επιτομή της οικειοποίησης και εξουδετέρωσης των φεμινιστικών διεκδικήσεων (αντίληψη που εκφράστηκε δυναμικά και στην Ελλάδα) και κατά κανόνα περιθωριοποιήθηκαν. Βλ., παρακάτω, σημ. 13.

στην εκλογική συμπεριφορά, η οποία και σηματοδοτεί τον τρόπο με τον οποίο βιώθηκαν οι σχετικές αλλαγές. Στις εκλογές του 1985 παρατηρήθηκε μια αλλαγή στην εκλογική συμπεριφορά των ψηφοφόρων στην Ελλάδα, η οποία εξέφραζε τον τρόπο με τον οποίο βιώθηκαν οι μεταπολιτευτικές εξελίξεις στον τομέα των έμφυλων σχέσεων από τις γυναίκες: για πρώτη φορά στην ελληνική εκλογική ιστορία οι γυναίκες ψήφισαν σε όλες τις περιοχές ελαφρώς μαζικότερα από τους άνδρες υπέρ κόμματος το οποίο δεν ανήκε στη Δεξιά –υπέρ του ΠΑΣΟΚ. Η διαφορά, αν και μικρή (45,9% έναντι 44,6%), ήταν αξιοσημείωτη γιατί παρατηρήθηκε τόσο στις αστικές (+1,5) όσο και στις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές (+1,3 και +0,7 αντίστοιχα), αλλά και διότι υπήρξε ενδεικτική μιας νέας τάσης της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας η οποία επιβεβαιώθηκε σε όλες τις μετέπειτα εκλογικές αναμετρήσεις ως σήμερα: κάθε φορά η επιλογή του ΠΑΣΟΚ ήταν ελαφρώς μαζικότερη στις γυναίκες απ' ό,τι στους άνδρες, και αυτό ανεξαρτήτως του τελικού αποτελέσματος των εκλογών.[8] Εκτός από στοιχείο που συμβάλλει στην αμφισβήτηση του παραδοσιακού πολιτολογικού μύθου περί «συντηρητικότερης απόκλισης» του γυναικείου εκλογικού σώματος, η γυναικεία υπερψήφιση του ΠΑΣΟΚ επιτρέπει την υπόθεση ότι μαζικές κατηγορίες γυναικών προσέλαβαν τη «γυναικεία» πολιτική του κόμματος αυτού ως καταφανώς θετική για την κοινωνική κατηγορία του φύλου τους, ενώ και μόνο το ότι την περίοδο αυτή άρχισαν να εγγράφονται συστηματικά στην ημερήσια διάταξη θέματα που παραπέμπουν στον «ιδιωτικό χώρο» ανήγαγε σε αποδεκτή, και όχι περιθωριακή ή απλώς γραφική, την αμφισβήτηση όψεων των παραδοσιακών τους ρόλων από τις γυναίκες.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στα μέσα της δεκαετίας του 1980 είχαν ήδη αντιμετωπισθεί (αν όχι ικανοποιηθεί), στον έναν ή τον άλλον βαθμό, τα περισσότερα από τα αιτήματα του γυναικείου κινήματος της προηγούμενης δεκαετίας που αφορούσαν συγκεκριμένες διεκδικήσεις. Παρότι, όμως, οι σχετικές ρυθμίσεις και οι παροχές που θεσμοθετήθηκαν συνδέονται με τις αγωνιστικές διεκδικήσεις συγκεκριμένων φορέων (κυρίως από τον αυτόνομο φεμινιστικό χώρο) που λειτούργησαν ως ομάδες πίεσης, έγιναν πρωταρχικά αντιληπτές ως παραχωρήσεις από «τα πάνω», πιστώθηκαν στο ΠΑΣΟΚ και εντάχθηκαν στην προβληματική του εκσυγχρονισμού και της ανάπτυξης της ελ-

8. Βλ. για το θέμα, Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Οι Ελληνίδες και η ψήφος», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 73, 1989, σ. 3-38· Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική*, ό.π.

λνικής κοινωνίας.[9] Στο επίπεδο του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ, η εγκαθίδρυση των μέτρων αυτών συνοδεύτηκε από μια προβληματική περί αναγκαίας αλλά και αναπόφευκτης εξελικτικής πορείας προς την οποία, ούτως ή άλλως, οδεύουμε (*και* λόγω της ένταξης της χώρας στην ΕΟΚ), αλλά της οποίας τους ρυθμούς μπορούμε (και καλά θα κάνουμε) να επιταχύνουμε με νομοθετικές ρυθμίσεις.[10] Η προσπάθεια νομιμοποίησης της «ισότητας των φύλων» μέσω της αναγωγής της σε αναπτυξιακό /εκσυγχρονιστικό μέσο προς όφελος όλων (και όχι ως επιβεβλημένο μέτρο που διορθώνει μια κατάφωρη αδικία σε βάρος των γυναικών), δείχνει και τη (μικρή) ιδεολογική βαρύτητα της σχετικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ: είναι θεμιτό να υποθέσει κανείς ότι, ανεξάρτητα από τις όποιες θετικές της απόρροιες, η «γυναικεία» πολιτική του ΠΑΣΟΚ,[11] παρά τη ριζοσπαστική ρητορική με την οποία συχνά επενδύθηκε, δεν εξέφραζε κεντρικές ιδεολογικές επιλογές του συγκεκριμένου κόμματος, που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως φεμινιστικές, αλλά κυρίως αποτέλεσε συγκυριακή πολιτική επιλογή προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού και της «αλλαγής» καθώς και προσπάθεια ενσωμάτωσης άλλης μιας κατηγορίας «μη προνομιούχων».[12] Και μάλιστα, σε ένα (πρόσφορο) γενικό κλίμα ανάπτυξης, ήδη από το 1974, της γυναικείας αμφισβήτησης, την οποία το ΠΑΣΟΚ προσπάθησε να «αξιοποιήσει» προς όφελός του –κυρίως μέσω της ΕΓΕ ως βασικού διαύλου μιας πολιτικής «κρατικού φεμινισμού»–[13]

9. Βλ. Ε. Βαρίκα, «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», *ό.π.*, όπου υπάρχει ενδιαφέρουσα σχετική ανάλυση (και πρωτοπόρα αφού η πρώτη έκδοση, στα γαλλικά, είναι του 1985). Περισσότερα για το θέμα στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Γυναικείο ζήτημα και κράτος πρόνοιας», στο Θ. Μαλούτας - Δ. Οικονόμου (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1988, σ. 198-199.

10. Παρουσιάστηκε δε, και ως λογική εξέλιξη των ελληνικών παραδόσεων. Βλ. Ε. Βαρίκα, «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», *ό.π.*, σ. 76.

11. Περισσότερα για το θέμα στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «ΠΑΣΟΚ και σύστημα σχέσεων των φύλων», στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ, κόμμα, κράτος, κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 1998, σ. 233-247.

12. Για τον σχετικό ρόλο του ΠΑΣΟΚ, βλ. P.N. Diamandouros, «Politics and culture in Greece, 1974-91: An interpretation», στο R. Clog (επιμ.), *Greece 1981-89. The populist decade*, MacMillan, Λονδίνο 1993, σ. 11-12.

13. Για τον «κρατικό φεμινισμό» της εποχής, βλ. Ε. Αβδελά, «Για την κρίση», *Δίνη*, τχ. 4, 1989, σ. 6-9 καθώς και E. Avdela - M. Papayannaki, «"L'égalité" contre le feminisme», *Nouvelles Questions Féministes*, τχ. 6-7, 1984, σ. 201-208. Κλασικές για το θέμα είναι οι μελέτες των A. Mazur (επιμ.), *State Feminism, Women's Movements and Job Training: Making Democracies Work*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2001· D. Stetson McBride - A. Mazur (επιμ.), *Comparative State Feminism*, Sage, Thousand Oaks/Λονδίνο 1995· D. Stetson (επιμ.),

και σε ένα πλαίσιο ευρύτερης επιδίωξης των κομμάτων να αλώσουν τον χώρο των κοινωνικών κινημάτων.[14] Παρεμπιπτόντως, συνεπώς, εξυπηρέτησε η πολιτική αυτή τις γυναίκες, ενώ άλλαξε ουσιαστικά σε ένταση και στόχευση όταν επανήλθε το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1993 σε συνθήκες κρίσης, δηλαδή, προφανώς δυσμενείς για προνοιακή πολιτική, αλλά, παράλληλα, και σε συνθήκες σαφούς ύφεσης των φεμινιστικών διεκδικήσεων στον ελληνικό χώρο, σε συνδυασμό με τη συστηματοποίηση και την ένταση των ευρωπαϊκών πολιτικών για το φύλο και των συνακόλουθων «οδηγιών».

Είναι απαραίτητο εντούτοις να σημειωθεί ότι, πράγματι, κατά την πρώτη φάση διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ έγιναν σημαντικές παρεμβάσεις στον τομέα των έμφυλων σχέσεων με πρώτη την υπογραφή της διεθνούς συμβάσεως «για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών» [CEDAW] το 1982. Η σύμβαση αυτή, την οποία οι κυβερνήσεις της περιόδου 1979-1981 δεν είχαν δεχτεί να υπογράψουν, επικυρώθηκε στη συνέχεια με νόμο (ν.1342/83 του υπουργείου Δικαιοσύνης). Αλλά και οι αλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο (ν.1329/83 του υπουργείου Δικαιοσύνης), η κύρωση της διεθνούς συμβάσεως για την προστασία της μητρότητας (ν.1302/83 του υπουργείου Εργασίας), η θεσμοθέτηση «της ισότητας των φύλων στις εργασιακές σχέσεις» (ν.1414/84) και «η προστασία και διευκόλυνση εργαζομένων με οικογενειακές υποχρεώσεις» (ν.1483/84 του υπουργείου Εργασίας), οι αλλαγές στο καθεστώς των συνεταιρισμών, τα μέτρα για τις αμβλώσεις, για τον βιασμό κ.ά., παρά τις ατέλειές τους,[15] αποτελούν εντυπωσιακά μέτρα εκσυγ-

Abortion Politics, Women's Movements and the Democratic State: A Comparative Study of State Feminism, Oxford University Press, Οξφόρδη 2001, και J. Lovenduski (επιμ.), *State Feminism and Political Representation*, Cambridge University Press, Cambridge 2005. Βλ. και I. Blom, «Les féminismes et l'État: une perspective nordique», στο E. Gubin - C. Jacques - F. Rochefort κ.ά., *Le siècle des féminismes*, Les Éditions de l'Atelier/Éditions Ouvrières, Παρίσι 2004, σ. 253-268, καθώς και την ενδιαφέρουσα επισκόπηση της Δ. Σαμίου, «Γυναίκες, φύλο και πολιτική (τέλη 18ου-αρχές 21ου αιώνα). Ιστοριογραφικές και πολιτολογικές βιβλιογραφικές προσεγγίσεις: μια εισαγωγή», Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, Π.Μ.Σ: *Γυναίκες και Φύλα: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις*.

14. Βλ. μια συνοπτική παρουσίαση απόψεων που προτείνουν στοιχεία απάντησης στο ερώτημα (το οποίο παραμένει υπό διερεύνηση) σχετικά με τις ουσιαστικές αιτίες ικανοποίησης από το ΠΑΣΟΚ των γυναικείων διεκδικήσεων, στο L. Cram, «Women's political participation in Greece since the fall of the colonels: From democratic struggle to incorporation by the party-state?», *Democratization*, τόμ. 1, τχ. 2, 1994, σ. 230-231.

15. Και δεν είναι λίγες. Βλ. ειδικά για τον βιασμό, Γ. Αθανασάτου, «Η επανεμφάνιση φεμινιστικών διεκδικήσεων στη μεταδικτατορική Ελλάδα και η άσκηση πολιτικών του κράτους»,

χρονισμού της νομοθεσίας σε έναν ευαίσθητο τομέα, εκσυγχρονισμού που μάλιστα έγινε αποδεκτός χωρίς ιδιαίτερες αντιστάσεις. Παράλληλα, τον Απρίλιο του 1983 ιδρύθηκε το *Συμβούλιο Ισότητας των Δύο Φύλων* (ν.1288/82), που αποτέλεσε και τον πρώτο σχετικό κρατικό φορέα, ενώ ήδη από τον Νοέμβριο του 1981 είχε δημιουργηθεί γραφείο ειδικής συμβούλου του πρωθυπουργού «για το γυναικείο ζήτημα». Το *Συμβούλιο Ισότητας* αναβαθμίστηκε σε *Γενική Γραμματεία* του υπουργείου Προεδρίας τον Ιούλιο του 1985 (ν.1558/85) ολοκληρώνοντας τη σχετική δράση του ΠΑΣΟΚ κατά την πρώτη περίοδο διακυβέρνησής του. Τον Νοέμβριο του 1993 η *Γενική Γραμματεία Ισότητας* αναβαθμίστηκε με τον διορισμό υφυπουργού αρμόδιας για θέματα ισότητας. Ήδη, όμως, η ίδρυση του *Συμβουλίου Ισότητας*, το 1983, είχε σηματοδοτήσει την καταστατική πράξη της θεμελίωσης του κρατικού φεμινισμού στην Ελλάδα.

Ωστόσο, το γεγονός ότι, στο πλαίσιο ενός έντονα ανδροκεντρικού πολιτικού συστήματος και μιας ανδροκρατικής κοινωνίας, έγιναν εύκολα αποδεκτές οι παραπάνω αλλαγές στο νομικό πλαίσιο που ρυθμίζει τις έμφυλες σχέσεις, αλλαγές που θεωρήθηκαν ακόμη και πρωτοποριακές, είναι δηλωτικό της μικρής βαρύτητας που παρουσιάζουν για την *ουσία* της γυναικείας καταπίεσης.[16] Προφανώς τα μέτρα αυτά δεν στόχευαν στην ανατροπή των εξουσιαστικών σχέσεων που διέπουν το φύλο, ούτε στην κατάργηση των προτύπων φύλου όπως μας είναι γνωστά. Στόχος υπήρξε η διευκόλυνση των γυναικών για την άσκηση των ρόλων τους (που νομιμοποιούνται έτσι περισσότερο ως δικοί τους) και η κατάργηση των κατάφωρων αδικιών σε βάρος τους, οι οποίες δεν αρμόζουν στην επιδιωκόμενη ευρωπαϊκή φυσιογνωμία της χώρας. Η αντίληψη της έμφυλης «ισότητας» που διέπει τη σχετική κοινωνική πολιτική του ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία του 1980, στοχεύει, κυρίως, στην τυπική εξίσωση των γυναικών με ένα ανδρικό πρότυπο μέσω ρυθμίσεων και διευκολύνσεων (ωράριο, παιδικοί σταθμοί κ.ά.) ώστε ως εργαζόμενες να μη εμποδίζονται από τους, πάντοτε αποκλειστικά δικούς τους, «γυναικείους» ρόλους.[17] Ρόλοι οι οποίοι, βεβαίως, καθόλου δεν αμφισβητούνται από

στο Κ. Σπανού (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, Σάκκουλας, Αθήνα 1995, σ. 303 κ.ε.

16. Βλ. Ε. Βαρίκα, «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», *ό.π.*, σ. 76.

17. Περισσότερα για το θέμα βλ. στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Γυναικείο ζήτημα και κράτος πρόνοιας», *ό.π.*, σ. 204 κ.ε.

τη λογική των μέτρων, αλλά ούτε και από τη ρητορική που τα συνοδεύει, στο πλαίσιο της οποίας η γυναικεία καταπίεση αποδίδεται κυρίως στο επίπεδο της νοοτροπίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι, κατά τη δεκαετία εκείνη, η ρητορική του ΠΑΣΟΚ αναφέρεται στην «ισότητα των *δύο* φύλων»,[18] αποδεχόμενη προφανώς άρρητα τη λογική που υφέρπει στη σχετική διατύπωση.

Παράλληλα, η ιδιαίτερη φυσιογνωμία του συστήματος έμφυλων σχέσεων, η οποία συνδέεται με ιδιομορφίες της κοινωνικής αναπαραγωγής στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας –και ειδικά με τον χαρακτήρα και τον ρόλο της οικογένειας και την ηγεμονία του μικροαστικού πολιτισμικού προτύπου– προφανώς επηρέασε τόσο τον λόγο όσο και τη στρατηγική του ΠΑΣΟΚ στον τομέα της πολιτικής υπέρ της «ισότητας» η οποία, με τη σειρά της, δημιούργησε ένα νέο πλαίσιο για μια παλιά πραγματικότητα. Η ιδιαίτερη αυτή φυσιογνωμία εκφράστηκε και στον χαρακτήρα του γυναικείου /φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα των δεκαετιών του 1970 και του 1980, ο οποίος συνήθως εμφανίζεται ως παρέκκλιση από το αντίστοιχο «δυτικό» πρότυπο. Εννοώ την ύπαρξη μαζικών γυναικείων οργανώσεων με κομματική εξάρτηση –και, όσον αφορά το ΠΑΣΟΚ, την ΕΓΕ– δίπλα σε ένα δραστήριο αλλά αριθμητικά περιορισμένο σύνολο αυτόνομων φεμινιστικών ομάδων. Είναι ενδιαφέρον να υπογραμμισθεί ότι τέτοιου τύπου γυναικείες οργανώσεις αναπτύχθηκαν κυρίως σε χώρες όπου «τα δημοκρατικά περιθώρια ήταν περιορισμένα και υπό διαρκή απειλή»,[19] ενώ η ΕΓΕ, η οποία ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του ΠΑΣΟΚ και σταδιακά μετεξελίχθηκε στη μαζικότερη γυναικεία οργάνωση που μιλούσε στο όνομα του φεμινισμού, πριν από την κατάληψη της εξουσίας από το κόμμα στο οποίο αναφέρεται, είχε ως κύριο στόχο τη «διαφύλαξη του εθνικού πολιτισμού».[20] Η όλη πορεία της ΕΓΕ, εξάλλου, χαρακτηρίστηκε από ιδεολογική σύμπλευση και εξ αντικειμένου αποδοχή ενός βοηθητικού προς το ΠΑΣΟΚ ρόλου, μέσω της ενσωμάτωσης ευρέων στρωμάτων γυναικών (ιδιαίτερα την περίοδο 1981-1985 και ειδικά στην επαρχία), ενώ αργότερα, οι πολιτικές διαφωνίες τις οποίες εξέφρασε είχαν σε μεγάλο

18. Το *δύο* εξαφανίζεται σταδιακά τη δεκαετία του 1990, η συνήθης αναφορά είναι όλο και συχνότερα στην «ισότητα των φύλων», ενώ αργότερα, η επαφή με τη φεμινιστική θεωρία των φορέων της σχετικής πολιτικής τούς υποψιάζει προς την κατεύθυνση του αδόκιμου χαρακτήρα του πληθυντικού (των φύλων). Αυτό που κάνουν συνήθως είναι να απαλείφουν τελείως το φύλο, ταυτίζοντας την «ισότητα» και την «ανισότητα», χωρίς επιθετικό προσδιορισμό, με την έμφυλη.

19. Ε. Βαρίκα, «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», *ό.π.*, σ. 69.

20. Στο ίδιο, σ. 70.

βαθμό, όπως φαίνεται, προσωπικό χαρακτήρα.[21] Η τελευταία αυτή εμπειρία ενίσχυσε την επιλογή που έκανε το ΠΑΣΟΚ –επιλογή στην οποία προέβησαν από το 1989 και μετά και τα άλλα κόμματα που συναλλάσσονταν με ανεξάρτητες οργανωτικά αν και καθοδηγούμενες γυναικείες οργανώσεις– να διοχετεύσει τη σχετική πολιτική του μέσω του «γυναικείου τμήματος» του κόμματος χωρίς διαμεσολαβήσεις .

Δεν αποτελεί, βέβαια, ιδιότητα των φεμινιστικών διεκδικήσεων ούτε ελληνική ιδιαιτερότητα η επιτυχημένη λειτουργία ενός μηχανισμού αυτοπροστασίας του πολιτικού συστήματος, που του επιτρέπει να οικειοποιείται τροποποιώντας τους, στόχους και οράματα που έρχονται σε ουσιαστική σύγκρουση με αυτό. Το ιστορικό των λεγόμενων νέων κοινωνικών κινημάτων, ήδη από τη δεκαετία του 1970, είναι πλούσιο σε σχετικές εμπειρίες σε πολλά και διαφορετικά εθνικά πλαίσια. Στην ελληνική περίπτωση, το αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα πρωτοστάτησε μαχητικά για ουσιαστικές αλλαγές στο σύστημα έμφυλων σχέσεων, αλλά οι μεγάλες γυναικείες οργανώσεις με κομματικές διασυνδέσεις και, κυρίως, η ΕΓΕ υπήρξαν προνομιακοί συνομιλητές του ΠΑΣΟΚ σε θέματα «ισότητας». Επιδιώκοντας να εκπληρώσουν τον (εξαιρετικά δύσκολο) διττό ρόλο του εκφραστή μιας κοινωνικής κατηγορίας και του ειδικού συμβούλου σε θέματα που την αφορούν, οι οργανώσεις αυτές, με αυτονόητη πρωτοκαθεδρία της ΕΓΕ, συνέβαλαν στην αναγωγή του «φεμινισμού» σε επιμέρους κρατική πολιτική, τμήμα του ευρύτερου στόχου της «αλλαγής», μέσω της ταύτισής του με την έννοια της ισονομίας και τη στοιχειώδη ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας.[22] Οι όποιες κατακτήσεις των γυναικών αποδόθηκαν στη θετική παρέμβαση του κράτους μετά από αίτημα της γυναικείας του «εμπροσθοφυλακής» και λιγότερο στην πίεση του φεμινιστικού κινήματος, ενώ η συγκρουσιακή διάσταση των γυναικείων διεκδικήσεων χάθηκε, αφού αυτές τροποποιήθηκαν σε εκσυγχρονιστικά αιτήματα προς όφελος της χώρας.

Στις κυρίαρχες αντιλήψεις ο «φεμινισμός» έγινε έτσι συνώνυμο της γυναικείας οργάνωσης με κομματικές (και, κατά προτίμηση, σοσιαλιστικές) δια-

21. Μ. Κονδύλη - Α. Ψαρρά, «Πολιτική, φύλο, γυναικεία πολιτική», *Δίνη*, τχ. 4, 1989, σ. 14. Οι δύο συγγραφείς επιτυχώς επισημαίνουν τον γελοιογραφικό χαρακτήρα της κρίσης στις σχέσεις δύο φορέων (ΠΑΣΟΚ και ΕΓΕ) που συνδέεται με αντίστοιχη κρίση στις σχέσεις των δύο προέδρων τους.

22. Δεν υπονοώ ότι στην ΕΓΕ δεν συμμετείχαν και γυναίκες που εξέφραζαν στοιχεία ριζοσπαστικής/φεμινιστικής αμφισβήτησης. Προφανώς όμως ποτέ δεν έγιναν κυρίαρχη τάση, ενώ, αντικειμενικά, ρόλος της ΕΓΕ δεν ήταν η σχετική έκφραση.

συνδέσεις, με σημείο αναφοράς τον οποίο τα προβλήματα των γυναικών επιλύονται μέσω κρατικής παρέμβασης[23] που ενσαρκώνει η ύπαρξη της ΓΓΙ. Όσο για το αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα, που είδε τις διεκδικήσεις του να μετατρέπονται σε απλοϊκά συνθήματα και «εκσυγχρονιστικά μέτρα», αντέδρασε με αμηχανία και εσωστρέφεια και εισήλθε σε περίοδο ύφεσης ως προς την έκδηλα πολιτική και διεκδικητική δράση του, και σε φάση ανακαθορισμού των προτεραιοτήτων του.[24]

Ο συγκυριακός χαρακτήρας της «γυναικείας» πολιτικής του ΠΑΣΟΚ, ο οποίος συνδέεται και με τα ενδιαφέροντα, τις ανησυχίες και τις φιλοδοξίες ισχυρών (γυναικείων) προσωπικοτήτων στο εσωτερικό του, γίνεται φανερός και μέσω του τρόπου με τον οποίο η στρατηγική στελεχών που ακολούθησε δεν συνέβαλε ούτε στην ανάδειξη αρκετών ισχυρών γυναικείων υποψηφιοτήτων στις βουλευτικές και τις δημοτικές εκλογές της περιόδου,[25] ούτε στη χρησιμοποίηση σε ηγετικές κυβερνητικές ή και κομματικές θέσεις περισσότερων γυναικών από όσες ήταν εντελώς απαραίτητες ως άλλοθι. Παρά την παρατήρηση αυτή, και την επισήμανση της ύπαρξης προφανών ανακολουθιών στη σχετική πολιτική του ΠΑΣΟΚ, βελτιώθηκαν αναμφίβολα κατά τη δεκαετία του 1980 οι συνθήκες διαβίωσης για συγκεκριμένες κατηγορίες γυναικών μέσω παροχών προνοιακού τύπου,[26] ενώ η πολιτική του ΠΑΣΟΚ αποτέλεσε, όπως φαίνεται, μερική απάντηση στο γυναικείο αίτημα για πρόσβαση στον δημόσιο χώρο· κάτι που πιστώθηκε στο ΠΑΣΟΚ και εξαργυρώθηκε εκλογικά από αυτό. Το ΠΑΣΟΚ, σαφώς επιδίωξε και, όπως φαίνεται, πέτυχε να πείσει ευρέα στρώματα γυναικών, τόσο αστικά όσο και αγροτικά, για το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του, στο μέτρο που ακόμη και στις τρεις εκλογικές αναμετρήσεις της περιόδου στις οποίες δεν βγήκε νικητής και πάλι υπερψηφί-

23. Βλ. E. Avdela - M. Papayannaki, «"L'égalité" contre le feminisme», ό.π., σ. 204. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο ότι πολλοί, κατά τα άλλα ευαίσθητοι και ενημερωμένοι μελετητές της ελληνικής κοινωνίας, προβαίνουν, ακόμη και σήμερα, στην αυθαίρετη ταύτιση του φεμινισμού με τις γυναικείες οργανώσεις της εποχής.

24. Βλ. τη σχετική συζήτηση στο περιοδικό *Δίνη*, τχ. 3, 1988 και τχ. 4, 1989, όπου διατυπώνονται πολλές και διαφορετικές απόψεις για την «κρίση», αλλά και ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις όσον αφορά την εκτίμηση της «οικειοποίησης». Για το τελευταίο ζήτημα, βλ. ιδιαίτερα Μ. Παπαγιαννάκη - Α. Φραγκουδάκη, «Μήπως το καινούριο "δικό μας δωμάτιο" έχει ένα μπαλκόνι που βλέπει στο γκρεμό;», *Δίνη*, τχ. 4, 1989, σ. 10-12.

25. Ιδιαίτερα για τις δημοτικές εκλογές του 1986, στις οποίες οι αναφορές σε γυναικεία θέματα ήταν μαζικές, βλ. Α. Ψαρρά, «Από δήμαρχος κλητήρας», *Δίνη*, τχ. 1, 1986, σ. 54-57.

26. Στην ιδεολογική λειτουργία των παροχών αυτών αναφέρομαι στο Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Γυναικείο ζήτημα και κράτος πρόνοιας», *ό.π.*, σ. 203.

στηκε από το γυναικείο εκλογικό σώμα.[27] Εξάλλου, γενικότερα, την ίδια δεκαετία εντείνεται συνεχώς η μείωση της βαρύτητας του φύλου ως παράγοντα διαφοροποίησης στην ψήφο. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικό ότι, στις εκλογές του 1993, η διαφορά ανδρικής και γυναικείας ψήφου είναι μικρότερη ή ίση της μονάδας σε όλα τα κόμματα, με εξαίρεση το ΠΑΣΟΚ το οποίο οι γυναίκες υπερψηφίζουν κατά 1,3 εκατοστιαία μονάδα περισσότερο από ό,τι οι άνδρες.

Οι σημαντικές αυτές αλλαγές σχετίζονται βέβαια άμεσα με το ότι η περίοδος από τη Μεταπολίτευση έως τα μέσα της δεκαετίας του 1980 χαρακτηρίζεται από άνθηση της γυναικείας και φεμινιστικής αμφισβήτησης, αλλά και από το ότι η σχετική πολιτική και ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ, που νομιμοποιούσε γυναικεία αιτήματα, επέδρασαν θετικά στην κοινωνική πρόσληψη των γυναικών και των διεκδικήσεών τους. Και αυτό, παρά το ότι οι όροι με τους οποίους συντελέσθηκαν οι θεσμικές αλλαγές και η βελτίωση στις συνθήκες διαβίωσης των γυναικών, λειτούργησαν στην ουσία νομιμοποιητικά ως προς την (εκσυγχρονισμένη) γυναικεία υποτέλεια και άφησαν ανέπαφο τον εξουσιαστικό χαρακτήρα του συστήματος έμφυλων σχέσεων· αντίφαση η οποία λειτούργησε ανασχετικά ως προς την κλιμάκωση των διεκδικήσεων. Στο επίπεδο των κοινωνικών αντιλήψεων παρατηρήθηκαν αξιοσημείωτες αλλαγές που σχετίζονται με τα θεσμικά μέτρα της δεκαετίας του 1980: η εξαιρετικά μεγάλη κοινωνική διάχυση αντιλήψεων που αναφέρονται αμέσως ή εμμέσως στον φεμινισμό ή έστω στην πασοκική εκδοχή του, αποτέλεσε νέο στοιχείο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας του τέλους της δεκαετίας του 1980,[28] ενώ για πρώτη φορά αμφισβητήθηκε η επάρκεια της πολιτικής ισότητας σε συνθήκες έμφυλης ανισότητας, και κέρδισε έδαφος η υπόθεση ότι η δημοκρατία θα ωφεληθεί από την εξάλειψη του πολιτικού αποκλεισμού των γυναικών.

Παράλληλα, και σε σχέση με τα παραπάνω, το ΠΑΣΟΚ, μέσω της νομιμοποίησης ενός τύπου γυναικείας αμφισβήτησης, συνέβαλε σε μια διαδικασία αλλαγής στις γυναικείες συνειδήσεις, αλλαγή την οποία ενδεχομένως δεν περίμενε, ούτε βεβαίως αυτό δημιούργησε. Από το 1974 και μετά αρχίζουν ήδη να διακρίνονται πολύ σοβαρές μετεξελίξεις στις γυναικείες αντιλήψεις, οι

27. Φαίνεται ότι «η διάρρηξη της διαταξικής συμμαχίας» την οποία επισημαίνει ο Η. Νικολακόπουλος («Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του ΄80*, ΕΕΠΕ-Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 228), στην εκλογική πελατεία του ΠΑΣΟΚ, δεν επηρέασε την αντίστοιχη διαφυλετική.

28. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική*, ό.π., σ. 145-149.

οποίες προφανώς, συνοδεύουν συγκεκριμένες αλλαγές στα γυναικεία πρότυπα ζωής και συνδέονται με την αμφισβήτηση των παραδοσιακών ρόλων,[29] αλλά και με τη μετέπειτα «αξιοποίησή» της από το ΠΑΣΟΚ: η μη αποδοχή του θεμιτού της γυναικείας κατώτερης κοινωνικής θέσης είναι μαζικότατη, όπως δείχνουν οι εμπειρικές έρευνες, στο τέλος της δεκαετίας του 1980,[30] αφού οι μισές γυναίκες δηλώνουν, όπως είδαμε και παραπάνω ότι, «οι γυναίκες βρίσκονται σε κατώτερη θέση, και αυτό αποτελεί πρόβλημα που πρέπει να επιλυθεί». Παράλληλα, οι γυναίκες αυτοπροσδιορίζονται σε σημαντικό ποσοστό ως θύματα διακρίσεων, κάτι στο οποίο αποδίδουν τη μειωμένη κοινωνική και πολιτική τους παρουσία σε θέσεις εξουσίας (65%) και το οποίο δηλώνουν μαζικά πλέον ότι *δεν αποδέχονται*. Η κριτική αυτή στάση, ενδεικτική μιας αυτογνωσίας της γυναικείας υποκειμενικότητας, συνοδεύεται όμως από συμπεριφορά που δεν αμφισβητεί ούτε το πλαίσιο ούτε τις άλλες –πλην των αμιγώς και πρόδηλα σεξιστικών– συνισταμένες του πολιτικού συστήματος, στο μέτρο που αυτές λειτουργούν ως παράμετροι αποκλεισμού για τις γυναίκες. Προσβλέπει δε, συνήθως, όχι σε γενικότερη ανατροπή αλλά σε *πρόσβαση στο σύστημα*, σύμφωνα με τη συνολική φυσιογνωμία του κυρίαρχου τύπου γυναικείας αμφισβήτησης. Είναι χαρακτηριστικό ότι σαφή κοινωνικοποιητική απόρροια της πασοκικής διαχείρισης των γυναικείων διεκδικήσεων της εποχής αποτελεί η (μειοψηφούσα, αλλά) σχετικά διαδεδομένη αίσθηση σε νέες (και όχι μόνο) γυναίκες και πρωταρχικά σε όσες δηλώνουν ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ το 1988, ότι «οι γυναίκες δεν βρίσκονται (πλέον) σε κατώτερη κοινωνική θέση από τους άνδρες».[31] Παράλληλα, οι ίδιες ψηφοφόροι, πολύ μαζικότερα από όλες τις άλλες, υποστηρίζουν ότι «η θέση των Ελληνίδων είναι ικανοποιητική».[32] Δηλαδή, ενώ στο επίπεδο της πολιτικής κουλτούρας νομιμοποιείται ως στόχος η εξάλειψη της γυναικείας υποτέλειας, καλλιεργείται συγχρόνως η αντίληψη ότι το ζήτημα ούτως ή άλλως αντιμετωπίζεται και επιλύεται σταδιακά (αν δεν έχει ήδη λυθεί) από το κράτος, μετά από πρωτοβουλίες φορέων όπως η ΓΓΙ. Αντίληψη που, όπως ήδη είδαμε, θα είναι ακόμη πιο διαδεδομένη (ίσως και λιγότερο αδικαιολόγητη) το 2005.

29. Βλ. Χ. Ιγγλέση, *Πρόσωπα γυναικών, προσωπεία της συνείδησης*, Οδυσσέας, Αθήνα 1990, σ. 10-13, για τον τρόπο με τον οποίο συχνά βιώθηκαν οι αλλαγές.

30. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική*, ό.π., σ. 127-141.

31. Για τις μαζικότερες σχετικές αντιλήψεις της εποχής, βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Γυναίκες και πολιτική*, ό.π., σ. 132-141.

32. *Στο ίδιο*, σ. 135.

Είναι αναμφίβολο ότι, οι αλλαγές των κοινωνικών αντιλήψεων αποτελούν θετική εξέλιξη για το σύστημα έμφυλων σχέσεων, όπως και η βελτίωση στις συνθήκες διαβίωσης συγκεκριμένων κατηγοριών γυναικών.[33] Μπορεί, συνεπώς να υποστηριχθεί ότι γενικά, η σχετική πολιτική και ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1980 –σημείο τομής της «εκσυγχρονιστικής» και της λαϊκιστικής πολιτικής[34] του συγκεκριμένου κόμματος– μέσω της νομιμοποίησης γυναικείων αιτημάτων, επέδρασαν θετικά στην κοινωνική πρόσληψη των γυναικών και των διεκδικήσεών τους. Και αυτό παρά το ότι οι όροι με τους οποίους συντελέστηκε η βελτίωση αυτή λειτούργησαν τελικά νομιμοποιητικά ως προς την (ελαφρώς τροποποιημένη) παραδοσιακή κατανομή των ρόλων και, συνεπώς, δεν επηρέασαν τον εξουσιαστικό χαρακτήρα του σχετικού συστήματος σχέσεων. Κάτι που βεβαίως οριοθέτησε και τον τύπο της επίδρασης των μέτρων αυτών στη δημοκρατία. Τα «όρια» αυτά της γυναικείας πολιτικής του δεν μπορούσε παρά να τα σεβαστεί το ΠΑΣΟΚ και κατά τη νέα περίοδό του (ανεξάρτητα από τις όποιες αλλαγές στο ύφος της ηγεσίας του στις αρχές του 1996) αφενός, διότι τότε είχε πλέον σαφώς άλλου τύπου προτεραιότητες και αντικειμενικά λιγότερες ευκαιρίες εφαρμογής της εκσυγχρονιστικής τακτικής του στον σχετικό τομέα –ιδιαίτερα μέσω παροχών– και, αφετέρου, επειδή αντιμετώπιζε νέες συνθήκες στον χώρο της

33. Εννοούμε τις κοινωνικές παροχές αλλά και την αύξηση της γυναικείας απασχόλησης, ιδιαίτερα στον τριτογενή, η οποία συναρτάται άμεσα με την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι η ΕΣΥΕ στις έρευνες του εργατικού δυναμικού τη δεκαετία 1981-1991, δείχνει αύξηση της απασχόλησης των γυναικών, αύξηση της συμμετοχής τους στο εργατικό δυναμικό, όλο και μεγαλύτερη συμμετοχή στον τριτογενή, βελτίωση του επιπέδου εκπαίδευσής τους, αλλά και μεγάλη αύξηση στην ανεργία που τις αφορά καθώς και μικρές μόνο αλλαγές στην παγιωμένη υπο-αντιπροσώπευσή τους σε διευθυντικές και ανώτερες διοικητικές θέσεις.

34. Είτε αποδοθεί έμφαση στο επίπεδο του πολιτικού λόγου (βλ. Μ. Σπουρδαλάκης, «Ο ελληνικός λαϊκισμός στις συνθήκες του αυταρχικού κρατισμού», στο Ν. Μουζέλης - Θ. Λίποβατς - Μ. Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, Γνώση, Αθήνα 1989), είτε σε αυτό του τρόπου ένταξης των λαϊκών στρωμάτων στην ενεργό πολιτική (βλ. Ν. Μουζέλης, «Ο λαϊκισμός. Νέος τρόπος ένταξης των μαζών στις πολιτικές διαδικασίες;», στο Ν. Μουζέλης - Θ. Λίποβατς - Μ. Σπουρδαλάκης, *Λαϊκισμός και πολιτική*, ό.π.), η περίπτωση της «γυναικείας» πολιτικής του ΠΑΣΟΚ είναι εξαιρετικά γόνιμη (και παραμελημένη) για τη μελέτη του φαινομένου του λαϊκισμού. Γενικότερα για το θέμα, βλ. Χ. Λυριντζής, «Λαϊκισμός: η έννοια και οι πρακτικές », στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, ό.π., και Χ. Λυριντζής - Μ. Σπουρδαλάκης, «Περί λαϊκισμού», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, 1993, σ. 133-162, όπου υπάρχει και εκτενής βιβλιογραφική επισκόπηση.

γυναικείας και της φεμινιστικής αμφισβήτησης. Παράλληλα όμως, η ευρωπαϊκή διάσταση των πολιτικών έμφυλης ισότητας που εντάθηκαν, σε συνδυασμό με μεμονωμένες προσωπικές προσπάθειες ουσιαστικής παρέμβασης στο σύστημα έμφυλων σχέσεων από την πλευρά αρμόδιων φορέων, συνέβαλαν στη σημαντική αλλαγή του τοπίου.

Η αλλαγή αυτή, που εκφράστηκε και μέσω της αναδίπλωσης του φεμινισμού ως διεκδικητικού κινήματος, όπως το ξέραμε σε προηγούμενες δεκαετίες, χαρακτηρίζεται κυρίως από την απόλυτη κυριαρχία των σχετικών ευρωπαϊκών πολιτικών και των προσπαθειών εφαρμογής τους στην Ελλάδα υπό τον συντονισμό της ΓΓΙ, γύρω από την οποία λειτουργούσαν και λειτουργούν μια σειρά από γυναικείες και φεμινιστικές οργανώσεις, γηγενείς ή με ευρωπαϊκές διασυνδέσεις. Η πολιτική μεταβολή του 2004, βρήκε μια διαμορφωμένη κατάσταση και κληρονόμησε τις ίδιες υποχρεώσεις σε σχέση με την εφαρμογή πολιτικών για το φύλο, με κεντρική την «ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου σε όλες τις πολιτικές» [gender mainstreaming] αλλά και την «ισόρροπη συμμετοχή γυναικών και ανδρών στις δομές λήψεως πολιτικών αποφάσεων». Συνεπώς, ως προς το είδος των πολιτικών για την έμφυλη ισότητα και ως προς τον λόγο που τις συνοδεύει κάθε φορά, η ανάληψη της κυβέρνησης από τη Νέα Δημοκρατία δεν αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα μεταβολής, ούτε στον τύπο αλλά ούτε και στην ουσία των σχετικών πολιτικών, συνεχίζοντας μια υπερεικοσαετή πρακτική «κρατικού φεμινισμού», που εφαρμόστηκε με μεγαλύτερη ή μικρότερη ζέση, χωρίς όμως να αμφισβητηθεί ποτέ (και) λόγω ευρωπαϊκών υποχρεώσεων.

4. Η ΕΜΦΥΛΗ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ ΩΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ: ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

Το 1997, με τη συνθήκη του Άμστερνταμ, θεσμοθετήθηκε στην Ε.Ε. η επιταγή της ενσωμάτωσης της διάστασης του φύλου σε όλες τις πολιτικές (πρόκειται για το γνωστό gender mainstreaming που διεκδικήθηκε σθεναρά το 1995 κατά το 4ο Παγκόσμιο Συνέδριο του ΟΗΕ για τις γυναίκες στο Πεκίνο). Η θεσμοθέτηση της επιταγής αυτής αποτέλεσε σημαντική καινοτομία, διότι πλέον η έμφυλη ανισότητα αντιμετωπίζεται, θεωρητικά τουλάχιστον, όχι μόνο με μέτρα που στοχεύουν στις γυναίκες, αλλά και σφαιρικότερα, με μέτρα *για το φύλο ως σύστημα σχέσεων που δημιουργεί ανισότητες*. Προβλέπεται δε ότι η οπτική του φύλου θα πρέπει να διέπει *όλες* τις πολιτικές

των χωρών-μελών, ανεξαρτήτως της συγκεκριμένης στόχευσής τους.[35] Δηλαδή, οικονομική πολιτική, πολιτική της απασχόλησης, της υγείας, εκπαιδευτική πολιτική, όλοι οι τομείς πολιτικών θα πρέπει πλέον να σχεδιάζονται και να υλοποιούνται λαμβάνοντας υπόψη την οπτική του φύλου, με την έννοια του πώς επιδρούν σε γυναίκες και άνδρες, και τελικό στόχο την ακύρωση της έμφυλης ανισότητας (φανερής ή μη) στον σχετικό τομέα. Κάτι για το οποίο οι χώρες-μέλη ελέγχονται και λογοδοτούν. Ωστόσο, παρατηρούνται σημαντικότατες διαφορές στην εφαρμογή του mainstreaming μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών, ενώ εκφράζονται όλο και περισσότερες κριτικές για τα ισχνά αποτελέσματα από την εφαρμογή της επιταγής αυτής, με έκδηλη την απογοήτευση όσων ένθερμα υποστήριξαν την καθιέρωσή της.[36]

Είναι γεγονός ότι, ενώ η επιταγή της ενσωμάτωσης του φύλου σε όλες τις πολιτικές προβάλλει ως πανευρωπαϊκή στρατηγική με κοινή στόχευση, *στην πράξη* γίνεται αντιληπτή κατά πολλούς και διαφορετικούς τρόπους, τόσο διεθνικά όσο και στο εσωτερικό κάθε κοινωνίας. Οι διαφορές αυτές δεν αποτελούν συνήθως αντικείμενο συζήτησης και προβληματισμού, ενώ, πέρα από αυτές, παρατηρούνται επίσης και σημαντικές ομοιότητες, που όμως δεν είναι ίσως αυτές που θα επιθυμούσαν όσοι και όσες προώθησαν την καθιέρωση της σχετικής επιταγής στην Ε.Ε. Διότι παραπέμπουν σε ένα επίπεδο στερεότυπων και παραδοσιακών αντιλήψεων για το φύλο που μπορούν να εντοπιστούν ακόμη και στον λόγο των πιο ένθερμων υποστηρικτών της έμφυλης ισότητας.[37] Παράλληλα, ως στρατηγική, η ενσωμάτωση της οπτικής του φύλου σε όλες τις πολιτικές είναι εξαιρετικά φιλόδοξη και δύσκολη στην εφαρμογή, αφού προϋποθέτει αλλαγές και προσαρμογές σε πολλά και διαφορετικά επίπεδα διακυβέρνησης, στις οποίες εμπλέκονται πολλαπλοί παράγοντες.[38]

35. Ο καθιερωμένος ορισμός του mainstreaming είναι αυτός της ομάδας εμπειρογνωμόνων του Συμβουλίου της Ευρώπης: «Gender mainstreaming is the (re)organisation, improvement, development and evaluation of policy processes, so that a gender equality perspective is incorporated in all policies at all levels and at all stages, by the actors normally involved in policy-making».

36. Βλ., ενδεικτικά, M. Verloo, «Gender mainstreaming: Practice and Prospects», Report prepared for the Council of Europe, EG 99, 13, 1999, και M. Verloo, «Another velvet revolution? Gender mainstreaming and the politics of implementation», *Working Paper*, Vienna, Institute for Human Sciences -IWM, 2001.

37. Βλ. M. Pantelidou-Maloutas, «Comparing frames, framing comparisons: Greece/EU frames on gender inequality in politics», *The Greek Review of Social Research*, τχ. 117B, 2005, σ. 149-168.

38. Βλ. M. Verloo, «The development of gender mainstreaming as a political concept for Europe», Conference on Gender Learning, Leipzig, 6-8 September 2002.

Οι διαφορές στην εφαρμογή της ενσωμάτωσης της οπτικής του φύλου είναι βέβαια αναμενόμενες, στον βαθμό που έχουμε να κάνουμε με διαφορετικές κοινωνίες οι οποίες χαρακτηρίζονται από ουσιώδεις κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές διαφορές και μεγαλύτερη ή μικρότερη παράδοση στην εφαρμογή πολιτικών ισότητας. Υπάρχουν μεσογειακές χώρες όπου η οικογένεια, δηλαδή η παραδοσιακότητα στους γυναικείους ρόλους, είναι πολύ πιο ισχυρή απ' ό,τι στη Βόρεια Ευρώπη. Υπάρχουν χώρες όπως η Ολλανδία, με μακρά παράδοση στις πολιτικές για το φύλο και καθοριστική επίδραση στη διαμόρφωση των σχετικών ευρωπαϊκών στρατηγικών, και υπάρχουν επίσης τα νέα μέλη, οι πρώην σοσιαλιστικές χώρες, όπου το ζήτημα, χαρακτηρίζεται από πολύ διαφορετικές παραμέτρους. Οι διαφορές αυτές και ο τρόπος με τον οποίο σημασιοδοτούνται έχουν ως απόρροια τη δημιουργία διαφορετικών νοηματικών πλαισίων τα οποία καθορίζουν το *πώς* γίνονται αντιληπτά τα προβλήματα έμφυλης ανισότητας σε κάθε διαφορετική κοινωνία.[39] Έτσι, η υλοποίηση πολιτικών για το φύλο συντελείται στο πλαίσιο ιδιαίτερων νοηματικών πλαισίων, σχετικά με το *τι* είναι έμφυλη ισότητα, το *γιατί υπάρχει ανισότητα* και το *γιατί πρέπει να καταπολεμηθεί*, αλλά ακόμη και για το *τι σημαίνει φύλο*, και πώς διαφοροποιεί τα υποκείμενα. Για παράδειγμα, αν στις πολιτικές για τη σεξουαλικότητα υφέρπει η αντίληψη ότι οι άνδρες είναι σεξουαλικά όντα με ισχυρές ορμές, ενώ οι γυναίκες υπάρχουν κυρίως για να τους *προσφέρουν* ικανοποίηση χωρίς οι ίδιες να έχουν επιθυμίες, τότε ο λόγος και τα μέτρα για τον βιασμό ή την πορνεία θα έχουν συγκεκριμένα εντοπίσιμα χαρακτηριστικά. Παράλληλα, στην επιταγή «της ενσωμάτωσης της οπτικής του φύλου» σε όλες τις πολιτικές (το mainstreaming),[40] δεν διευκρινίζεται *πώς* γίνεται αντιληπτή ούτε η έμφυλη ισότητα ούτε βεβαίως η θεμελιακή έννοια *φύλο*. Έτσι, στα κείμενα πολιτικής και στον πολιτικό λόγο, κυ-

39. Ας σημειωθεί ότι, η διερεύνηση των νοηματικών πλαισίων που αναφέρονται στην έμφυλη ανισότητα ως πρόβλημα πολιτικής στην Ελλάδα, αποτελεί αντικείμενο ερευνητικής ομάδας του ΕΚΚΕ, στο πλαίσιο ευρωπαϊκού ερευνητικού προγράμματος με τίτλο *Policy Frames and Implementation Problems: the Case of Gender Mainstreaming* (Mageeq). Βλ. και σχετικό ειδικό αφιέρωμα, στο ΕΚΚΕ, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 117, 2005.

40. Η απόδοση του όρου στα ελληνικά ως *ενσωμάτωση σε όλες τις πολιτικές* δεν είναι απολύτως επιτυχής αλλά είναι πλέον καθιερωμένη. Αυτό όμως που είναι δηλωτικό της κυρίαρχης άρρητης παραδοχής για το θέμα είναι η απόδοση του gender equality ως ισότητα *των φύλων* (ή των *δύο* φύλων) και όχι ως έμφυλη ισότητα, ή ισότητα ως προς το φύλο. Ο καθιερωμένος πληθυντικός καταδεικνύει και τα όρια του εγχειρήματος, στο μέτρο που γίνεται αυτονόητα αποδεκτή η ύπαρξη *δύο δεδομένα διαφορετικών* (και εσωτερικά ομοιογενών) κοινωνικών φύλων.

ρίαρχο και μη, το φύλο προσλαμβάνεται ως προφανές στοιχείο της καθημερινότητας που δεν χρειάζεται θεωρητική επεξεργασία, συνεπώς ούτε σαφή ορισμό.

Ωστόσο, για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών πολιτικών, απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί αρχικά η διευκρίνιση *του ποιο είναι τελικά το πρόβλημα* για το οποίο μεθοδεύεται η πολιτική αντιμετώπιση. Διότι κάθε πρόταση μέτρων πολιτικής εμπεριέχει αναπόφευκτα μια *διάγνωση* για τη φύση του προς επίλυση προβλήματος, διάγνωση που καθορίζεται από μια κατά κανόνα άρρητη αναπαράσταση του σχετικού ζητήματος.[41] Η αναφορά στην «ανισότητα των φύλων» ως πρόβλημα πολιτικής δείχνει καθαρά ότι η επίκληση της πολιτικής αντιμετώπισής της, η θεσμοθέτηση μέτρων δηλαδή, *δομεί την έμφυλη ανισότητα ως κοινωνικό πρόβλημα κατά συγκεκριμένο τρόπο*. Το τι αντιμετωπίζεται ως προβληματικό και τι όχι, προφανώς, δεν είναι καθόλου τυχαίο και ανάγεται σε συγκεκριμένα, κυρίαρχα και ανεπεξέργαστα νοηματικά πλαίσια, που βασίζονται σε *προϊδεάσεις για το φύλο* και την περιβόητη διαφορά *των φύλων* και σε αυτονόητες διχοτομίες που παραμένουν (θεωρητικά και γι' αυτό πολιτικά) απρόσβλητες,[42] ενώ συγχρόνως νομιμοποιούνται περαιτέρω ως τέτοιες, επηρεάζοντας καθοριστικά τις διάχυτες κοινωνικές αντιλήψεις, αλλά και την εικόνα του εαυτού, γυναικών και ανδρών.

Όταν η ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου σε όλες τις πολιτικές των χωρών-μελών της Ε.Ε. μεταφράζεται κατά κανόνα –τουλάχιστον στην Ελλάδα, αλλά όχι μόνο– σε κάποιες διευκολύνσεις για κάποιες γυναίκες, και όταν ο απώτερος ευρωπαϊκός στόχος συνοψίζεται στη δημιουργία κοινωνιών με *κοινωνική συνοχή*, έννοια με θετική φόρτιση αλλά εξαιρετικά ασαφής, χωρίς συγκεκριμένο –άρα με εύπλαστο– περιεχόμενο, τότε είναι αναμενόμενο ότι θα υπάρξουν μέτρα υπέρ συγκεκριμένων κατηγοριών γυναικών, *κάτι που είναι πάντα θετικό*, αλλά δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι έτσι θα καταπολεμηθεί ουσιαστικά η εγγενής ανισότητα στο υπάρχον σύστημα έμφυλων σχέσεων. Αναμφίβολα το gender mainstreaming (μπορεί να) έχει ανατρεπτικές δυνατότητες και, επίσης αναμφίβολα, στην εννοιολόγηση και την προώθησή του συνέβαλαν ως εμπειρογνώμονες κοινωνικοί επιστήμονες και άλλοι φορείς με φε-

41. Βλ. C.L. Bacchi, *Women Policy and Politics*, Sage, Λονδίνο 1999. Για την έννοια των νοηματικών πλαισίων, βλ. J. Squires, *Gender in Political Theory*, Polity Press, Cambridge 1999.

42. Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Η "ανισότητα των φύλων" ως πρόβλημα πολιτικής. Άρρητες παραδοχές της σύγχρονης πολιτικής ανάλυσης», *Πρακτικά Συνεδρίου. Το φύλο, τόπος συνάντησης των επιστημών: ένας πρώτος ελληνικός απολογισμός*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας. Μυτιλήνη 2003.

μινιστικές ευαισθησίες. Ωστόσο, «η ενσωμάτωση της οπτικής του φύλου» σε όλες τις πολιτικές (ή η ενσωμάτωση της οπτικής της έμφυλης ισότητας) η οποία συνιστά το mainstreaming σύμφωνα με την κυρίαρχη εννοιολόγησή του, δεν διευκρινίζει πώς προσλαμβάνονται οι βασικοί όροι του εγχειρήματος. Ενώ στην καθιερωμένη πολιτική ανάλυση είναι ανύπαρκτος ο σχετικός προβληματισμός, στις πολλαπλές και συχνά γόνιμες κριτικές του mainstreaming από φεμινιστική σκοπιά απουσιάζουν, παράλληλα, οι αναφορές στην πρωταρχική έλλειψη που χαρακτηρίζει κάθε πολιτική για το φύλο, όταν σε αυτή προσλαμβάνεται το τελευταίο ως προφανές στοιχείο της καθημερινότητας που δεν χρήζει θεωρητικής επεξεργασίας ούτε συνεπώς σαφούς ορισμού. Αυτή η αντιμετώπιση του φύλου υποβιβάζει συχνά τις πολιτικές του mainstreaming σε «απλές» πολιτικές θετικών διακρίσεων –κάτι που γίνεται στην Ελλάδα– ενώ, παράλληλα, δικαιολογεί απόλυτα τις κριτικές εναντίον του οι οποίες επισημαίνουν τους κινδύνους να μετατραπούν και οι τελευταίες σε περιττές, χωρίς να αντικατασταθούν από άλλες,[43] ιδιαίτερα σε κοινωνίες με μακρά παράδοση πολιτικών για την έμφυλη ισότητα.[44]

Στο πολιτισμικό επίπεδο, η αποδοχή της διχοτομίας του φύλου ως αδιαπραγμάτευτου στοιχείου της πραγματικότητας συμβάλλει στη δημιουργία της αντίληψης ότι το πρόβλημα της έμφυλης ανισότητας σταδιακά επιλύεται, αν δεν έχει ήδη επιλυθεί, στον βαθμό που υπάρχει ισονομία σε συνδυασμό με στοχευμένα μέτρα υπέρ των γυναικών. Εξάλλου, η ιδεολογική κυριαρχία της εξελικτικής θεώρησης στο επίπεδο της αυθόρμητης νοηματοδότησης της κοινωνικής πραγματικότητας είναι τόσο ισχυρή, ώστε δεσπόζει η αντίληψη ότι όλα πάνε αναπόφευκτα «προς τα εμπρός», ενώ οι πιο ανεπτυγμένες κοινωνίες, στις οποίες οι έμφυλες σχέσεις μοιάζουν πιο ισότιμες, μας δείχνουν τον δρόμο που αναπότρεπτα θα ακολουθήσουμε. Με δεδομένο το παραπάνω πλαίσιο, είναι ίσως αναμενόμενη η αυξημένη «ικανοποίηση» από τη σημερινή κοινωνική θέση των γυναικών και ο εφησυχασμός, στο πλαίσιο του οποίου *το προσωπικό δεν διεκδικείται πλέον ως πολιτικό*, σύμφωνα με το ανατρεπτικό σύνθημα του δεύτερου φεμινιστικού ρεύματος. Αντίθετα παραμέ-

43. Βλ. E. Lombardo, «EU gender policy: Trapped in the "Wollstonecraft dilemma"?», *The European Journal of Women's Studies*, τόμ. 10, τχ. 2, 2003, σ. 163, και κυρίως, M. Stratigaki, «Gender mainstreaming vs positive action: An on-going conflict in EU gender equality policy», *European Journal of Women Studies*, τόμ. 12, τχ. 2, 2005, σ. 165-186.

44. Βλ. συγκεκριμένα παραδείγματα στο M. Verloo, «Mainstreaming gender equality in Europe. A critical frame analysis», *The Greek Review of Social Research*, τχ. 117B, 2005, σ. 11-34.

νει προσωπική υπόθεση κάθε μεμονωμένης γυναίκας η οποία, μάλιστα, καθόλου δεν αμφισβητεί τον «αμιγή» χαρακτήρα της έμφυλης ταυτότητάς της, ατομικής και συλλογικής. Κάτι που υποβοηθά την περαιτέρω νομιμοποίηση του ιδεολογήματος της γυναικείας «διαφορετικότητας» το οποίο, με τη σειρά του, επικυρώνει την αντίληψη περί αμιγούς χαρακτήρα των (διχοτομικών) ταυτοτήτων φύλου. Με δεδομένο αυτό το πλαίσιο, τι μένει στο επίπεδο των προσδοκιών; Σε τι μπορεί να προσβλέπουν οι οπαδοί της «ισότητας»; Μα στο κράτος αρωγό, το οποίο προβάλλει ως ο μόνος παράγοντας ικανός να επιλύσει ορισμένα προβλήματα στις έμφυλες σχέσεις που προσλαμβάνονται ως γραφικά κατάλοιπα του παρελθόντος, έτσι ώστε η κοινωνία των δύο «διαφορετικών αλλά ίσων» φύλων να λειτουργήσει πιο ομαλά, προς όφελος όλων. Εξαιρετικά περιορισμένες οι προσδοκίες, και, λόγω της μυωπικής διάγνωσης,[45] περιορισμένα συνεπώς και τα αποτελέσματα.

5. ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

Οι παραπάνω παρατηρήσεις που αναφέρονται σε συγκεκριμένες αντιλήψεις γυναικών και ανδρών συνδέονται με, και ενισχύονται από, το γενικότερο πολιτισμικό κλίμα που έχει σαφώς μεταβληθεί, όπως δείχνουν τα στοιχεία που σχετίζονται με το πολιτικό ενδιαφέρον και την ιδεολογική ταυτότητα. Η σαφής μείωση στη δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος και στη διάδοση της αριστερής ταυτότητας, με όποιες συνδηλώσεις έχουν οι δύο αυτές παράμετροι της πολιτικής φυσιογνωμίας των ατόμων, δεν μπορεί παρά να σχετίζονται με τις αλλαγές στις αντιλήψεις περί έμφυλων σχέσεων. Το κατά πόσον η σχέση αυτή είναι αιτιακή ή/και σε ποιο βαθμό οι δύο αυτές παράμετροι παρουσιάζουν συγγραμμικότητα είναι βεβαίως θέμα προς διερεύνηση.

Οι αλλαγές στις σχετικές κατανομές επιδέχονται σαφώς πολλές παρατηρήσεις και σχόλια. Περιοριζόμαστε μόνο στο ότι η δήλωση αριστερής ταυτότητας μειώθηκε, από το 1988 στο 2005, γύρω στο μισό σε γυναίκες και άνδρες, κάτι που επιβεβαιώνεται και με βάση τη μέτρηση που γίνεται με την αριθμητική κλίμακα, αν συγκρίνουμε τις θέσεις 1-3. Αντίθετα, η δεξιά ταυτότητα δεν εμφανίζει κάμψη στις γυναίκες, ενώ στους άνδρες μειώνεται σε έναν στους τέσσερις από έναν στους τρεις. Όσον αφορά τους νέους, η μείωση στην αριστερή ταυτότητα είναι καταφανώς εντονότερη, παρότι και πάλι οι νέες εμφανίζονται μαζικότερα από τους νέους άνδρες ως μάλλον αριστερές,

45. Βλ. και σημ. 40.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Αυτοτοποθέτηση στον άξονα Αριστεράς-Δεξιάς (ονομαστική κλίμακα %)

	ΓΥΝΑΙΚΕΣ		ΑΝΔΡΕΣ	
	1988	2005	1988	2005
Μάλλον αριστερός/η	23,0	12,6	27,6	13,0
Μάλλον κεντρώος/α	23,6	35,7	18,5	39,9
Μάλλον δεξιός/α	27,7	27,9	34,4	24,6
Όλα αυτά δεν σημαίνουν τίποτα	10,1	15,2	9,8	14,5
Δ.Γ.	6,6	3,0	1,4	1,3
Δ.Α.	9,1	5,6	8,3	6,7
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0

και με σαφώς μεγαλύτερη ομοιομορφία στα ποσοστά ανά ομάδα ηλικιών απ' ό,τι το 1988, κάτι που δημιουργεί μια πολύ διαφορετική καμπύλη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Είναι μάλλον αριστεροί/ές

	1988			2005		
Ηλικία	Γυναίκες %	Άνδρες %	Διαφορά	Γυναίκες %	Άνδρες %	Διαφορά
18-29	42,2	33,2	9,0	12,8	7,4	8,4
30-44	27,1	35,0	7,9	14,6	16,2	1,6
45-59	19,0	27,5	8,5	15,0	16,9	1,9
60+	19,0	27,2	8,2	12,6	15,1	2,5
Σύνολο	27,2	30,6	3,4	13,8	14,1	0,3

Το στοιχείο του πίνακα 5 που αναμφίβολα δεν μπορεί να υπερτονιστεί, αναφέρεται στην πτώση της αριστερής ταυτότητας των νέων γυναικών από 42,2% σε 12,8%, κάτι που από μόνο του προϊδεάζει για σημαντική αλλαγή σε ειδικότερες στάσεις και αντιλήψεις. Όσον αφορά τη δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος, ως στάσης ενδεικτικής της ύπαρξης συμμετοχικής προδιάθεσης,[46] παρατηρούμε τις παρακάτω μεταβολές:

46. Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Ελληνική πολιτική κουλτούρα: Όψεις και προσεγγίσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 75Α, 1990, σ. 18-57.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Δήλωση πολιτικού ενδιαφέροντος %

	Γυναικες		Ανδρες	
	1988	2005	1988	2005
Πολύ	13,6	7,3	26,0	15,2
Αρκετά	31,9	20,8	35,5	32,0
Λίγο	32,7	33,0	23,5	29,0
Καθόλου	21,9	**38,8**	15,0	**23,8**

Αν το 1988 σχεδόν οι μισές γυναίκες δήλωναν ότι ενδιαφέρονται πολύ ή αρκετά για την πολιτική (45,5%), σήμερα στην ίδια δήλωση προβαίνουν λίγο περισσότερες από μία στις τέσσερις (28,1%). Εντυπωσιακή δε, είναι η δήλωση απόλυτης έλλειψης πολιτικού ενδιαφέροντος που αφορά το 38,8% των γυναικών και σχεδόν έναν στους τέσσερις άνδρες. Η διασταύρωση με την ηλικία προσφέρει περαιτέρω στοιχεία που βοηθούν στην ερμηνεία των αλλαγών επιμέρους αντιλήψεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Ενδιαφέρονται (πολύ ή αρκετά) για την πολιτική κατά ομάδες ηλικιών (%)

	1988			2005		
Ηλικία	Γυναίκες	Άνδρες	Διαφορά	Γυναίκες	Άνδρες	Διαφορά
18-29	39,4	47,4	8,0	20,7	28,0	7,3
30-44	51,9	65,7	13,8	24,1	45,1	21,0
45-59	47,5	65,3	17,8	37,3	63,3	26,0
60+	42,8	68,4	25,6	29,8	53,4	23,6
Σύνολο	45,5	61,5	16,0	28,1	47,2	19,0

Παρατηρούμε ότι, το 1988, η απόλυτη έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος συσχετίζεται στις γυναίκες θετικά με την ηλικία, με αποτέλεσμα μια αύξουσα καμπύλη, με έναρξη στο 15,9% και κατάληξη στο 32,9%, δηλαδή σε υπερδιπλάσιο ποσοστό. Αντίθετα, το 2005, η ηλικία συσχετίζεται αρνητικά με την έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος έως την ύστερη μέση ηλικία, ενώ η αύξηση στην τρίτη ηλικία είναι τόση ώστε η καμπύλη να καταλήγει σε χαμηλότερο ση-

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Δεν ενδιαφέρονται καθόλου για την πολιτική κατά ομάδες ηλικιών (%)

	1988			2005		
Ηλικία	Γυναίκες	Άνδρες	Διαφορά	Γυναίκες	Άνδρες	Διαφορά
18-29	15,9	16,6	0,7	43,9	35,6	-8,3
30-44	16,6	13,5	-3,1	37,4	21,3	-16,1
45-59	22,1	17,5	-4,6	33,9	14,0	-19,9
60+	32,9	11,6	-21,3	40,8	23,9	-16,9
Σύνολο	21,9	15,0	-6,9	38,8	23,9	-14,9

μείο από το σημείο έναρξης. (43,9% και 40,8%). Παράλληλα, ενώ το 1988 οι μεσήλικες που ενδιαφέρονται για την πολιτική είναι ελαφρώς περισσότερες από τον μέσο όρο των ενδιαφερομένων γυναικών (47,5% έναντι 45,5%), το 2005 είναι κατά πολύ περισσότερες αφού ανέρχονται σε 37,3% έναντι 28,1%. Αλλά, στις δύο νεότερες ομάδες ηλικιών οι ενδιαφερόμενες για την πολιτική γυναίκες είναι σχεδόν οι μισές από το 1988, ενώ, αν σε όλες τις ομάδες ηλικιών, γυναίκες και άνδρες ενδιαφέρονται σε μικρότερο ποσοστό απ' ό,τι το 1988, η μεταξύ τους διαφορά εμφανίζεται πολύ αυξημένη στη μέση ηλικία. Αντίστοιχα, στα άτομα που δεν ενδιαφέρονται καθόλου, στις τρεις πρώτες ηλικιακές ομάδες η διαφορά ανάλογα με το φύλο εμφανίζεται σαφώς ενισχυμένη.

Οι αλλαγές σε σημαντικές συνιστώσες της πολιτικής φυσιογνωμίας γυναικών και ανδρών –που δεν σημειώνονται βέβαια αποκλειστικά στην ελληνική πολιτική κουλτούρα και οι οποίες συνδέονται με ευρύτερες κοινωνικοπολιτικές μεταβολές– αποτελούν τη συμπύκνωση της υποκειμενικής μετουσίωσης των επιδράσεων της συγκυρίας στο επίπεδο διαφορετικών γενεών.[47] Είναι δε προφανές ότι συνοδεύονται και από αλλαγές στο επίπεδο των αντιλήψεων για την έμφυλη ανισότητα. Επιπλέον, είναι αναμενόμενο ότι οι αλλαγές που συντελέστηκαν τις προηγούμενες δεκαετίες στο επίπεδο του φύλου –το οποίο υπήρξε ένα από τα σταθερότερα σημεία διασύνδεσης των υποκειμένων με τον κοινωνικό τους περίγυρο– μακροπρόθεσμα θα επέφεραν αλλαγές και στον χώρο του πολιτικού. Γιατί είναι θεμιτό να υποθέσουμε ότι η μείωση της (τυπικής έστω) ανισότητας, αν δεν ισχυροποιεί κατ' ανάγκην την απαίτηση για την ουσιαστική εξάλειψή της, αλλάζει πάντως σημαντικά το πλαίσιο του

47. Για την έννοια της γενιάς, βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Πολιτική συμπεριφορά*, Σάκκουλας, Αθήνα 1993, σ. 50-55. Βλ. και σημ. 50.

συστήματος έμφυλων σχέσεων. Θα πρέπει αναμφίβολα να καταγραφεί ως θετική εξέλιξη της περιόδου 1981-1989 η πρόνοια για κατοχύρωση της ισονομίας γυναικών και ανδρών, που συγκεκριμενοποίησε τη σχετική κατοχύρωση στο Σύνταγμα του 1975, καθώς και η συνακόλουθη ευαισθητοποίηση της ελληνικής κοινωνίας σε θέματα που αναφέρονται στη γυναικεία υποτέλεια. Διότι έτσι δρομολογήθηκε μια πολιτισμική δυναμική, η οποία δημιούργησε νέο κλίμα και νέες συνθήκες για την ανάπτυξη της φεμινιστικής και γυναικείας αμφισβήτησης. Το ζήτημα βέβαια είναι ότι οι νέες αυτές συνθήκες μπορούν κάλλιστα να λειτουργήσουν ως άλλοθι και έτσι να εμποδίσουν τη διαμόρφωση αιτημάτων που να στοχεύουν στην καταπολέμηση της *ουσίας* της γυναικείας καταπίεσης. Για το τελευταίο, εξάλλου, δεν υπάρχουν οι απαραίτητες προϋποθέσεις, ούτε σε εθνικό αλλά ούτε και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Τα στοιχεία που διαθέτουμε για τη γενική αίσθηση σχετικά με τη θέση των Ελληνίδων σήμερα, όπως προκύπτουν από τις απαντήσεις στο ερώτημα, *αν είναι ή όχι ικανοποιητική η θέση αυτή*, καταδεικνύουν ότι όντως, οι σχετικές αλλαγές έχουν λειτουργήσει ως άλλοθι, αφού το 84,2% των ανδρών που απαντούν στην ερώτηση το 2005, και, κυρίως το 70% των γυναικών θεωρούν ότι η σημερινή θέση των Ελληνίδων είναι ικανοποιητική. Αιτιολογούν δε την απάντησή τους με αναφορά κυρίως στην ύπαρξη ίσων δικαιωμάτων, στην ανάπτυξη της γυναικείας απασχόλησης και της ανεξαρτησίας των γυναικών. Απαντήσεις που, όσο και αν εκφράζουν εύλογα μια *συγκριτική* θετική αξιολόγηση της σημερινής πραγματικότητας σε σχέση με το όχι και τόσο μακρινό παρελθόν, δίνουν την εντύπωση στερεοτύπων δηλώσεων: γιατί αναμφίβολα αν «οι γυναίκες σήμερα έχουν πολλά δικαιώματα, είναι ανεξάρτητες, έχουν βγει από το σπίτι»,[48] για όσες και όποιες αυτά ισχύουν, θα πρέπει να συνυπολογιστεί και το *με ποιους όρους* και με *τι κόστος* έχουν συντελεστεί αυτά, κάτι που καταδεικνύει την ουσιαστική βαρύτητα των συγκεκριμένων αλλαγών στη συνολική φυσιογνωμία του συστήματος έμφυλων σχέσεων.

Η ικανοποίηση ή μη από την υπάρχουσα κατάσταση γίνεται με σημείο αναφοράς μια άρρητη αναπαράσταση, που θεωρείται αυτονόητη, του *ποιο είναι το πρόβλημα*, ποια είναι τα δεδομένα από τα οποία απορρέει, *τα οποία όμως δεν αλλάζουν* (αφού συνεχίζει η αναφορά σε *δύο ριζικά διαφορετικά*

48. Τα τρία αυτά στοιχεία επαναλαμβάνονται με μεγάλη συχνότητα σε πολλές θετικές αξιολογήσεις της θέσης των σημερινών Ελληνίδων, όπως καταγράφονται στην έρευνα «*Έμφυλες διαφορές στα πρότυπα πολιτικότητας: Διερεύνηση της εξέλιξης των διαφορών στην ιδεολογική τοποθέτηση και πολιτική συμπεριφορά ανάλογα με το φύλο στις νέες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες*», βάσει στοιχείων της οποίας επιχειρείται και η παρούσα ανάλυση.

κοινωνικά φύλα) και ποιες οι κύριες συνιστώσες του. Και όλα αυτά, σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο όπου οι νέοι δεν θεωρούν προτεραιότητα την εμπλοκή στα κοινά, ούτε χαρακτηρίζονται μαζικά από ριζοσπαστική ιδεολογική ταυτότητα. Έτσι, όπως ελέχθη παραπάνω, ανεπεξέργαστα νοηματικά πλαίσια που βασίζονται σε *προϊδεάσεις για το φύλο* και την περιβόητη *διαφορά των φύλων*, περιβάλλουν τη διαμόρφωση των πολιτικών ισότητας, νομιμοποιώντας παράλληλα μια συγκεκριμένη αντίληψη για το ζήτημα της έμφυλης ανισότητας. Συνακόλουθα, η άρρητη αναπαράσταση των προς επίλυση κοινωνικών προβλημάτων, στο πλαίσιο του σχεδιασμού πολιτικών, εμποδίζει τις ενδεχόμενες δομικές αλλαγές, ακόμη και την *έκφραση επιθυμίας* για σχετικές αλλαγές (και έτσι ευνοεί την αυξημένη ικανοποίηση) αφού περιορίζει το πεδίο των δυνατών παρεμβάσεων σε προκαθορισμένα πλαίσια που σέβονται προϋπάρχουσες παραδοχές.[49]

6. ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΤΩΤΕΡΟΤΗΤΑ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΟ ΦΥΛΟ

Είδαμε προηγουμένως ότι η πλειονότητα των γυναικών του δείγματος (70%) που απαντούν στην ερώτηση σχετικά με το αν *είναι ή όχι σήμερα ικανοποιητική η θέση των Ελληνίδων*, απαντούν καταφατικά, έναντι 50,5% το 1988. Το υψηλότατο ποσοστό ικανοποίησης μειώνει το ενδιαφέρον των διασταυρώσεων, αξίζει, εντούτοις, να σημειώσουμε ότι η διασταύρωση με την ηλικία δείχνει ότι η παράμετρος αυτή επιδρά στο ποσοστό της έκφρασης ικανοποίησης κατά ομάδα ηλικιών κατά τρόπο ώστε οι νεότερες και οι γυναίκες της τρίτης ηλικίας να εμφανίζονται μαζικότερα ικανοποιημένες, κάτι που δεν ίσχυε καθόλου το 1988, όσον αφορά τις νεότερες.

Είναι προφανές ότι το 2005, στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας είναι σαφώς πλειοψηφούσα, σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες στις γυναίκες (αλλά και στους άνδρες), η άποψη ότι *η θέση των Ελληνίδων σήμερα είναι ικανοποιητική*, παρότι οι νεότερες και οι νεότεροι συγκροτούν ηλικιακές κατηγορίες οι οποίες μαζί με τη γηραιότερη, και για διαφορετικούς λόγους, εμφανίζουν τη σχετικά μεγαλύτερη διάδοση. Αν μία στις τέσσερις νέες

49. Βλ. Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, «Η "ανισότητα των φύλων" ως πρόβλημα πολιτικής. Άρρητες παραδοχές της σύγχρονης πολιτικής ανάλυσης», *ό.π.*, και M. Pantelidou-Maloutas, «Comparing frames, framing comparisons: Greece/EU frames on gender inequality in politics», *ό.π.*, σ. 149-168.

και ηλικιωμένες δηλώνουν ότι η θέση των Ελληνίδων *δεν* είναι ικανοποιητική, το σχετικό ποσοστό ανέρχεται σε μία στις τρεις στη μέση ηλικία. Είναι δε εντυπωσιακή η ομοιότητα της καμπύλης των γυναικών με αυτή των ανδρών το 2005, παρά το ότι η τελευταία είναι σε υψηλότερο επίπεδο:

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Θέση Ελληνίδων ικανοποιητική

	1988		2005	
Ηλικία	Γυναίκες %	Άνδρες %	Γυναίκες %	Άνδρες %
18-29	35,8	56,2	74,7	87,2
30-44	42,5	49,4	66,2	81,9
45-59	51,5	58,1	67,0	81,3
60+	60,5	62,4	73,8	86,4
Σύνολο	50,5	58,6	70,0	84,2

Η σύγκριση της ηλικιακής καμπύλης των γυναικών του 1988 με αυτή του 2005 είναι ενδεικτική της επίδρασης της γενιάς. Παρατηρούμε ότι το 1988, η ικανοποίηση για τη θέση των Ελληνίδων συσχετίζεται στις γυναίκες θετικά με την ηλικία, με αποτέλεσμα μια καμπύλη αύξουσα, με έναρξη στο 35,8% και κατάληξη στο 60,5%. Μοιάζει μάλιστα αναμενόμενο οι νεότερες να εμφανίζονται λιγότερο «ικανοποιημένες», στον βαθμό που αμφισβητούν μαζικότερα τους παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους, είναι μαζικότερα αριστερές κ.ά. Αντίθετα, το 2005, η ηλικία συσχετίζεται αρχικά *αρνητικά* με την ικανοποίηση από τη θέση των Ελληνίδων, ενώ η αύξηση στην τρίτη ηλικία είναι τόση, ώστε η καμπύλη να καταλήγει σε ελαφρώς χαμηλότερο σημείο από το σημείο έναρξης (74,7% και 73,8%). Είναι δε ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι η αλλαγή στη σχετική καμπύλη θυμίζει την αντίστοιχη που αναφέρεται στην έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος.

Η αυξημένη ικανοποίηση από την κοινωνική θέση των Ελληνίδων προδικάζει και τη μειωμένη διάδοση της αντίληψης ότι «οι γυναίκες βρίσκονται σε κατώτερη θέση, και αυτό αποτελεί πρόβλημα που πρέπει να επιλυθεί», που εξέφραζε μία στις δύο γυναίκες το 1988. Πράγματι, το αντίστοιχο ποσοστό είναι μία στις τρεις σήμερα (49,8% το 1988 και 33,4% το 2005). Και πάλι ενδιαφέρει να συγκριθεί η ηλικιακή καμπύλη όσων θεωρούν την έμφυλη ανισότητα υπαρκτή και προβληματική.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Θεωρούν ότι στην κοινωνία που ζούμε οι γυναίκες βρίσκονται σε κατώτερη θέση από τους άνδρες και ότι αυτό αποτελεί πρόβλημα που πρέπει να επιλυθεί (%)

	1988		2005	
Ηλικία	Γυναίκες %	Άνδρες %	Γυναίκες %	Άνδρες %
18-29	61,0	48,4	33,2	16,9
30-44	59,5	51,7	39,8	17,1
45-59	46,7	44,3	34,5	21,9
60+	32,2	39,0	24,5	16,4
Σύνολο	49,8	45,8	33,4	17,8

Η σταθερά πτωτική τάση της καμπύλης του 1988, στην οποία σημειώνεται απόσταση της τάξης των 14 μονάδων από τη νεότερη στην ύστερη μέση ηλικία, ενώ στην τρίτη ηλικία βρίσκεται σχεδόν στο μισό της νεότερης, καθόλου δεν επιβεβαιώνεται το 2005. Αντίθετα, μάλιστα, σημειώνεται αύξηση στη διάδοση της σχετικής αντίληψης από τη νεότερη στην αρχική μέση ηλικία, ενώ η πτώση που σημειώνεται από την αρχική μέση στην ύστερη, καταλήγει σήμερα σε επίπεδο ελαφρώς *υψηλότερο* από αυτό της νεότερης, στοιχείο ενδεικτικό και πάλι της επίδρασης της γενιάς. Για την πλειονότητα των σημερινών γυναικών σε όλες τις ηλικιακές κατηγορίες δεν τίθεται (πλέον;) ζήτημα επίλυσης του προβλήματος, *αφού αυτό δεν υφίσταται*, ενώ οι μεσήλικες (και οι όχι οι νεότερες) είναι αυτές που συμμερίζονται ελαφρώς λιγότερο αυτή την άποψη.

Είδαμε παραπάνω (Πίνακες 3α, 3β) ότι, συγκρίνοντας τις απαντήσεις που αφορούν το γιατί υπάρχουν τόσο λίγες γυναίκες στις δομές λήψης πολιτικών αποφάσεων το 2005 με τις αντίστοιχες του 1988, σημειώνεται ελαφρά αύξηση στη διάδοση της ιδέας της έλλειψης ισότητας ευκαιριών και αύξηση στην κατηγορία για την έλλειψη ενδιαφέροντος σε βάρος της κατηγορίας της έλλειψης αναγκαίων ικανοτήτων. Η τελευταία αυτή κατηγορία, των ακραίων σεξιστικών αντιλήψεων, εμφανίζεται σταθερά και με συνέπεια σαφώς μειωμένη, κάτι που μπορεί ήδη να θεωρηθεί, όπως ελέχθη, ως νέα συνιστώσα της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Αυτό που είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, όμως είναι η διασταύρωση με την ηλικία στην οποία και πάλι φαίνεται η επίδραση της γενιάς.

Παρατηρούμε ότι η καμπύλη των ηλικιών διαφοροποιείται έντονα από το

ΠΙΝΑΚΑΣ 11α

Είναι γνωστό ότι στη Βουλή και στην κυβέρνηση συμμετέχουν πολύ λίγες γυναίκες. Πού κυρίως οφείλεται αυτό κατά τη γνώμη σας;

1988 - Γυναίκες	18-29	30-44	45-59	60+	Σύνολο
Οι γυναίκες δεν έχουν ίσες ευκαιρίες με τους άνδρες	70,4%	66,9%	60,7%	61,7%	65,0%
Οι γυναίκες δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική	24,3%	22,6%	21,7%	14,7%	21,0%
Οι γυναίκες δεν έχουν τις αναγκαίες ικανότητες	5,3%	10,5%	17,6%	23,6%	14,0%

ΠΙΝΑΚΑΣ 11β

Είναι γνωστό ότι στη Βουλή και στην κυβέρνηση συμμετέχουν πολύ λίγες γυναίκες. Πού κυρίως οφείλεται αυτό κατά τη γνώμη σας;

2005 - Γυναίκες	18-29	30-44	45-59	60+	Σύνολο
Οι γυναίκες δεν έχουν ίσες ευκαιρίες με τους άνδρες	63,6%	71,6%	74,6%	61,4%	67,9%
Οι γυναίκες δεν ενδιαφέρονται για την πολιτική	34,2%	26,5%	23,9%	30,1%	28,5%
Οι γυναίκες δεν έχουν τις αναγκαίες ικανότητες	2,1%	1,9%	1,4%	8,4%	3,6%

1988 στο 2005, αφού στην πρώτη περίπτωση η νεότερη κατηγορία ηλικιών κατέγραφε τότε τη μεγαλύτερη διάδοση στην αντίληψη περί έλλειψης ισότητας ευκαιριών στην πρόσβαση στην πολιτική, ενώ η καμπύλη ήταν συνεχώς φθίνουσα από το 70,4% στις νεότερες στο 61,7% στις γηραιότερες. Αντίθετα, η αντίληψη περί ελλείψεως ικανοτήτων παρουσίαζε συνεχή αύξηση από τη νεότερη κατηγορία (5,3%) στη μεγαλύτερη, όπου μάλιστα έφτανε στο 23,6%. Το 2005 οι αντίστοιχες καμπύλες παρουσιάζουν σαφείς αλλαγές, με τη δεύτερη, που είναι γενικά πολύ χαμηλότερη στην έναρξη (2,1% έναντι 5,3%), στη συνέχεια να παρουσιάζει ελαφρά πτώση (και όχι διπλασιασμό και υπερδιπλασιασμό όπως το 1988), για να καταλήξει στο 8,4%, δηλαδή, σε ποσοστό τετραπλάσιο των 18-29, αλλά πάντως σχεδόν τρεις φορές μικρότερο από το 1988. Η ηλικιακή διασπορά της πλέον παρωχημένης αντίληψης περί πολιτικής ανικανότητας των γυναικών εμφανίζεται συνεπώς ελαφρώς διαφορετική το 2005 σε σχέση με το 1988, ενώ βέβαια σε όλες τις περιπτώσεις είναι σαφώς σε χαμηλότερο επίπεδο. Αξίζει να υπογραμμίσουμε την κα-

τηγορία 45-59 ετών, στην οποία το 1988 η σχετική αντίληψη εξέφραζε το 17,6% των γυναικών, ενώ σήμερα μόλις το 1,4%. Κυρίως όμως, η σημαίνουσα αλλαγή που παρατηρείται μεταξύ του 1988 και του 2005 αφορά στην ηλικιακή καμπύλη της διάδοσης της αιτιολόγησης της μειωμένης παρουσίας γυναικών στο πολιτικό προσκήνιο με σημείο αναφοράς τη σχετική έλλειψη *ισότητας ευκαιριών*. Βλέπουμε ότι το 2005 η υψηλότερη διάδοση καταγράφεται στην ηλικιακή κατηγορία των 45-59 ετών (74,6%), και μάλιστα είναι κατά 11 μονάδες μεγαλύτερη απ' ό,τι στη νεότερη κατηγορία (63,6%), ποσοστό χαμηλότερο απ' ό,τι ήταν το 1988 στην ίδια κατηγορία ηλικιών. Τα δύο αυτά στοιχεία μας επιτρέπουν και πάλι να υποθέσουμε την επίδραση της γενιάς, που μοιάζει σαφής στην ηλικιακή εξέλιξη της καμπύλης της σχετικής αντίληψης διαχρονικά, αλλά και τη σημαντική αλλαγή στη φυσιογνωμία των νέων γυναικών. Θα είχε ενδιαφέρον εξάλλου να διερευνηθεί η ίδια η έννοια της *ισότητας ευκαιριών*, σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται, και να ελεγχθεί η υπόθεση που υπαινιχθήκαμε παραπάνω ότι ενδεχομένως, διαφορετικές ηλικιακές ομάδες την επενδύουν με ελαφρώς διαφορετικό ιδεολογικό περιεχόμενο, ανάλογο της συγκυρίας στο πλαίσιο της οποίας εξοικειώθηκαν με την έννοια αυτή και τα περισσότερο ή λιγότερο σαφή όρια που τη διακρίνουν από την έννοια της *ισότητας*.

Η επίδραση της γενιάς στις κοινωνικές αντιλήψεις, υπόθεση πολλαπλά τεκμηριωμένη στη βιβλιογραφία,[50] θα πρέπει βεβαίως να ελεγχθεί σε βάθος, ώστε να συναχθούν τεκμηριωμένα πορίσματα. Οι πρώτες ενδείξεις που καταγράφηκαν παραπάνω, γεννούν ωστόσο ερωτηματικά που πηγαίνουν πέρα από τις παρατηρούμενες αλλαγές στο ευρύτερο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο. Αν παρατηρείται μια εικόνα πιο ριζοσπαστικών αντιλήψεων για τις έμφυλες σχέσεις στη μέση από τη νεότερη κατηγορία ηλικιών, ποιο είναι το μερίδιο της «ευθύνης» των ευρωπαϊκών πολιτικών και του τρόπου με τον οποίο εφαρμόζονται στην Ελλάδα; Πώς ακριβώς επιδρά η μαζικότερη είσοδος γυναικών στην αγορά εργασίας; Υπάρχει συγγραμμικότητα ή αιτιακή σχέση με άλλες πολιτισμικές παραμέτρους που αναφέρονται σε αντιλήψεις και προσδοκίες των σημερινών νέων; Για παράδειγμα, το 1988 το 68% των νέων γυναικών θεωρούσε ότι «οι γυναίκες πρέπει να εργάζονται συνεχώς μέχρι τη σύνταξη», ποσοστό που πέφτει στο 55,4% το 2005. Και τέλος, μήπως το όλο πλέγμα συνδέεται πρωτίστως με τη λεγόμενη κρίση του φεμινισμού;

50. Βλ. ενδεικτικά, J. Crete - P. Favre (επιμ.), *Generations et politiques*, Economica, Παρίσι 1989 και για τις διαγενεακές αλλαγές στις αντιλήψεις, R. Inglehart, *The silent revolution in Europe*, Princeton University Press, New Jersey 1977.

Βέβαια η έννοια της κρίσης παραπέμπει σε μια αντίληψη που ταυτίζει φεμινισμό και διεκδικητική πολιτική. Έννοιες όμως που δεν είναι κατ' ανάγκην σύμφυτες, αλλά μάλλον ζήτημα τακτικής και κυρίως συγκυρίας. Εξάλλου δεν θα έπρεπε να εκπλήσσει το ότι το κίνημα των διεκδικήσεων βρίσκεται σε ύφεση. Κάτι τέτοιο είναι αναμενόμενη απόρροια των αλλαγών που σχετίζονται, αφενός, με τις κατακτήσεις και, αφετέρου, με ένα συνδυασμό στοιχείων της κοινωνικοπολιτικής συγκυρίας και ενδογενών εξελίξεων. Χωρίς να παύουν να μοιάζουν αυθαίρετες οι γενικεύσεις, αφού σε κάθε συγκεκριμένη κοινωνία οι ιδιομορφίες αλλοιώνουν το γενικό πλαίσιο, οι παρατηρήσεις του C. Offe για την πορεία των λεγόμενων *Νέων Κοινωνικών Κινημάτων* είναι ιδιαίτερα επιτυχείς. Επισημαίνεται ότι αυτά δεν είναι καθόλου καλά εξοπλισμένα να αντιμετωπίσουν τον χρόνο: οι μικρές νίκες, όταν συνδέονται με τη διεκδικητική δραστηριότητα του κινήματος, κάνουν τη δυναμική παρουσία του λιγότερο επιτακτική, ενώ οι αποτυχίες προκαλούν απογοήτευση με αποτέλεσμα, και στις δύο περιπτώσεις, την ύφεση στη μαζικότητα και τη μαχητικότητα του κινήματος.[51] Εξάλλου, στην προκειμένη περίπτωση, παρότι ενδεχομένως δεν άλλαξε η ουσία της γυναικείας καταπίεσης, άλλαξε τουλάχιστον το πλαίσιό της, και αυτό πρέπει να πιστωθεί στον φεμινισμό, κάτι που ισχύει και για την εξέλιξη των αντιλήψεων για την έμφυλη ισότητα ως κοινωνική αξία, αλλά και για τη θέση της φεμινιστικής θεωρίας στον ακαδημαϊκό χώρο. Η παγίωση του φεμινισμού ως μιας προσέγγισης όπως οι άλλες, οι νίκες που σημείωσε, έστω και μερικά, και η ευρύτερη κοινωνική πραγματικότητα που μεταβάλλεται και εκφράζεται και με ιδεολογικές ανακατατάξεις, σε συνδυασμό με τον συγκεκριμένο χαρακτήρα, τη βαρύτητα και τον τρόπο με τον οποίο γίνονται αντιληπτές οι ευρωπαϊκές οδηγίες για θεσμοθέτηση πολιτικών ισότητας, όλα αυτά, συνέβαλαν στη δημιουργία μιας νέας γενιάς γυναικών που συχνά συγχέει την υποκειμενική της αντίληψη για το αν αισθάνεται ή όχι «ισότιμη», με τη δομική πραγματικότητα την οποία βιώνει.

Συνεπώς όχι. Η μείωση της ανισότητας *δεν* ενισχύει την επιθυμία για εξάλειψή της, τουλάχιστον όχι στην προκειμένη περίπτωση. Αντίθετα. Αυτό που ενισχύει είναι την πεποίθηση ότι με επιμέρους θεσμικά μέτρα αντιμετωπίζονται ακόμη και τα δομικά κοινωνικά προβλήματα, και ότι η εξέλιξη και ο «εκσυγχρονισμός» είναι αναμενόμενες ακόμη και αναπότρεπτες διαδικασίες. Επίσης, η μείωση της έμφυλης ανισότητας μέσω του κρατικού φεμινισμού

51. Βλ. C. Offe, «Reflection on the institutional self-transformation of movement politics», στο R.J. Dalton - M. Kuechler (επιμ.), *Challenging the political order*, Polity Press, Cambridge 1990.

νομιμοποιεί την αντίληψη ότι τα μέτρα για τις γυναίκες που θεσμοθετεί το «άφυλο» (και αταξικό;) κράτος-αρωγός αποτελούν απάντηση στα προβλήματα που απορρέουν από τον εξουσιαστικό χαρακτήρα του συστήματος έμφυλων σχέσεων και, τελικά, ότι το πρόβλημα με την έμφυλη ανισότητα είναι πρόβλημα των γυναικών –και μάλιστα συχνά σε ατομική βάση– και όχι της κοινωνίας και της δημοκρατίας. Θα ήταν βέβαια αλλιώς αν, δίπλα στις «πολιτικές ισότητας» που προωθεί ο κρατικός φεμινισμός ακολουθώντας μια *πολιτική τακτική για τις γυναίκες*, υπήρχαν μαζικοί αυτόνομοι φορείς με γερή θεωρητική εξάρτυση και ανοιχτοί στο ενδεχόμενο συμμαχιών, οι οποίοι να προωθούν μια ουσιαστική *στρατηγική για το φύλο* και τις πολλαπλές μορφές ανισότητας με τις οποίες αυτό διαπλέκεται.

